

## העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:

### המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה

ורד וינדמן\*,  
לימור סולומון\*\*

מבוא ◀ א. תיאור הפרויקטים ◀ 1. איתור הבעיה וזיהוי החסרים ◀ 2. יצירת מודל לפתרון ◀ ב. פרויקט ניסיוני – סלילת הדרך לשינוי חברתי ◀ 1. הבחירה במתן שירותים ◀ 2. הבחירה במתן שירותים במסגרת פרויקט ניסיוני ◀ 3. הבחירה במתן שירותים משפטיים ◀ ג. העצמת ילדים כיחידים ◀ 1. זכות ההשתתפות ◀ 2. העצמה של ילדים ◀ 3. הנגשה ולא השתקה ◀ ד. העצמת קבוצת הילדים ◀ 1. שינויי חקיקה ◀ 2. שינוי עמדות והכשרת הלבבות ◀ ה. מה בין העצמת היחיד להעצמת הקבוצה ◀ אפילו.

“ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש”

מסכת אבות, ב, ו

#### מבוא

מאמר זה יבקש לבחון כיצד פעולותיו של ארגון וולונטרי להעצמת היחיד משמשות פלטפורמה להעצמת הקבוצה. המאמר יתאר את פעולתו של הארגון לאיתור בעיה חברתית וליצירת פתרון לה בדמות מודל שירותים ליחיד ויצג את שינויי המדיניות הנצפים בתחום שבו זוהתה הבעיה כשינויים המשקפים העצמתה של הקבוצה. המאמר יעשה כן באמצעות תיאור שני מקרים, שניהם פרויקטים של המועצה הלאומית לשלום הילד (להלן: המועצה או הארגון):<sup>1</sup> האחד הוא המקרה של פרויקט ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים (להלן:

\* היועצת המשפטית של המועצה לשלום הילד.

\*\* לשעבר היועצת המשפטית של המועצה לשלום הילד.

1 המועצה הלאומית לשלום הילד הנה עמותה עצמאית, אשר הוקמה בשנת 1980 ומוכרת כמלכ"ר. המועצה, שהיא הגוף הוותיק והגדול מסוגו בישראל, עוסקת במכלול הנושאים של

פרויקט הייצוג) והשני הוא המקרה של פרויקט ליווי ילדים נפגעי עבירה (להלן: פרויקט הליווי).

לשני הפרויקטים שנבחרו לשמש לחקר המקרה נקודות השקה משמעותיות. שניהם פרויקטים המעניקים שירותים לילד היחיד, בניגוד לפעילות השוטפת של הארגון ולמטרותיו המובהקות; השירותים ששניהם מעניקים הם בעלי אופי משפטי, והם מוענקים בקשר להליכים משפטיים המתנהלים בבתי המשפט; שניהם הוקמו במטרה ובשאיפה לשמש מודלים עבור רשויות המדינה, שיפרסו בעתיד את חסותן על הפעלתם ויהפכו אותם לשירות הניתן בזכות ולא בחסד; לבסוף, שני הפרויקטים פועלים הלכה למעשה להעצמת הילדים היחידים, אך מבקשים, בה בעת ובעיקר, להעצים את קבוצת הילדים ולקדם את זכויותיהם כקבוצה.

המאמר יסכם ויבחן את פרטי העשייה החברתית של הארגון בהקשרים הנבחרים וינתח אותם על פי פרמטרים של מטרות, אסטרטגיות ותוצאות. הוא יעשה כן מנקודת מבט אישית-חוויתית של מי שנטלו חלק בהבניית הפרויקטים ובהפעלתם. אופייה האישי של הכתיבה יתרונו בהיקף המידע ובתיאור התהליכי אשר מובא היישר מלב העשייה. תקוותנו כי הבחינה והניתוח אשר יובאו במאמר זה יוכלו, דווקא בשל אופיים האישי המבוסס על התנסות, לשמש בסיס ללמידה מניסיון עבור החותרים ליצירתו של שינוי חברתי.<sup>2</sup>

בפרק הראשון של המאמר נסביר מניין נולד הצורך בהקמתם של הפרויקטים מושא מאמר זה, כיצד אותרו הבעיות החברתיות שהובילו ליצירת מודל לפתרון, וכיצד נבנה ועוצב מודל זה – הכול על רקע תיאור אופייה של עבודת הארגון. בתוך כך ומאחר שמאמר זה עניינו "תיאור מקרה", יתוארו המקרים העומדים למבחן, קרי הפרויקטים הנדונים והמטרות שעמדו בבסיסם הן באשר לילד היחיד הן באשר לקבוצת הילדים. בפרק השני ייבחן ייחודם של הפרויקטים בקשר ליתר פעילויותיו של הארגון, וייבחנו האסטרטגיות שנבחרו במסגרתם ליצירת השינוי החברתי המיוחל, ובכלל זה מדוע בחר הארגון לפעול ליצירת השינוי דווקא בדרך של הקמת פרויקטים ניסיוניים, כאלו המעניקים שירותים שהם בעלי אופי משפטי דווקא. לאחר מכן, בפרק השלישי, נעבור לדון בתאוריה העומדת בבסיס הפרויקטים – תאוריית ההעצמה – ובמאפייניה המיוחדים כאשר מדובר בהעצמה של ילדים. דיון זה יתמקד בהעצמה קלאסית, העצמת הילד היחיד, ולאחריו,

זכויות הילד. ייחודה בפעילות כוללנית ומקיפה למענם של כל הילדים בישראל – יהודים וערבים, דתיים וחילונים, בריאים וחולים, עולים וותיקים, עשירים ועניים. המועצה עוסקת במגוון רחב של נושאים, ובהם חינוך, בריאות, מצוקה, התעללות, משטרה ועבריינות, חקיקה ומשפט, תקשורת וצרכנות ועוד.

2 יונה מיכאל רוזנפלד "למידה מהצלחות – כיצד לעצב עבודה סוציאלית ההולמת את מיועדיה" חברה ורווחה יז(4) 361, 364 (1997).

## **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

בפרק הרביעי, נעבור לדון במה שיוגדר על ידינו כ"העצמת הרבים", העצמת קבוצת הילדים, אשר תוצג כתוצאה וכהמשך ישיר של אותה העצמת יחיד. בפרק זה נסקור את שינויי החקיקה ואת שינוי העמדות שהתרחשו בשנים האחרונות בישראל והמשקפים את השינוי החברתי שהתחולל בעניינם של הילדים ואשר הביא להעצמתם כקבוצה. לפני סיום נעמוד בקצרה על המתח שבין העצמת הילד היחיד להעצמת קבוצת הילדים ונסיים בקריאה לעורכי הדין לפעול למען העצמתם של יחידים וקבוצות באמצעות הכלים המשפטיים העומדים לרשותם.

### **א. תיאור הפרויקטים**

#### **1. איתור הבעיה וזיהוי החסרים**

במסגרת המועצה לשלום הילד פועל נציב קבילות ילדים ובני נוער (אומבודסמן) (להלן: נציב הקבילות).<sup>3</sup> יחידה זו של המועצה היא למעשה לב לבו של הארגון.<sup>4</sup> נציב הקבילות הוא אשר נמצא במגע יום-יומי עם ה"שטח" – עם הילדים, בני הנוער, ההורים, אנשי המקצוע הבאים במגע עם ילדים ועם אחרים הפונים אליו ומבקשים את סיועה של המועצה במתן עצה, מידע, הכוונה או בפתרון בעיה הנוגעת לזכויותיהם של קטינים. לפיכך נציב הקבילות הוא המשמש מקור המידע של המועצה באשר לצורכי הילדים במדינת ישראל, למצבם העדכני ולמידה שבה זכויותיהם מכובדות או מופרות. כל פנייה המגיעה לנציב הקבילות מטופלת ברמה הפרטנית<sup>5</sup> על ידי עובדי היחידה, ומכלול הצרכים

3 להרחבה על אודות מוסד האומבודסמן ומשמעותו, בעולם ובישראל, ראו: ענת אופיר אומבודסמן לילדים כמגן וכמקדם זכויות ילדים: המקרה של נציב זכויות הילדים ובני הנוער (הנצי"ב) (חיבור לקראת תואר "מוסמך בעבודה סוציאלית", האוניברסיטה העברית בירושלים – החוג לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברואלד, 2004).

4 מעניין לציין כי בדומה לפרויקטים מושא מאמר זה, גם יחידת נציב קבילות ילדים ובני הנוער במועצה הוקמה בסיומו של פרויקט ניסיוני שארך כארבע שנים במסגרת המועצה הירושלמית לילדים ובני נוער. עם זאת בניגוד לפרויקט הייצוג והליווי, אשר אין מניעה, ואף רצוי ומקווה, כי השירותים הניתנים במסגרתם יועברו לידי רשויות המדינה (כפי שיפורט בהמשך), הרי שנציב הקבילות הוא מוסד אשר לטעמה של המועצה, יש חשיבות רבה להישארותו בידיים עצמאיות ובלתי ממסדיות; שם, בעמ' 1 וההפניות שם (פרק המבוא).

5 מרבית האומבודסמנים לילדים הפועלים בעולם מתמקדים בטיפול בסוגיות עקרוניות ואינם נמצאים בקשר יום-יומי עם ציבור הילדים, ומשכך גם אינם מטפלים בפניות פרטניות. בכך נעוץ ההבדל המרכזי שבין מודל האומבודסמן שמפעילה המועצה לבין מודלים אחרים בעולם. ראו לעניין זה: שם, בעמ' 72 (פרק הסיכום).

המתעוררים בעניינו של אותו ילד קונקרטי נענים בכפוף למגבלות שבהן פועלת המועצה.<sup>6</sup> בצורה זו מטופלות אלפי פניות פרטניות בשנה.<sup>7</sup> כאשר מתרכז בידי עובדי נציב הקבילות מספר רב של פניות בעלות מאפיינים זהים, בוחנים עובדי היחידה אם מדובר בתופעה המחייבת התייחסות גם ברמה כללית יותר, מעבר לטיפול הפרטני, על מנת למנוע הישנותה. אוסף פניות בעלות אופי דומה החוזרות על עצמן אמנם אינו מחקר סטטיסטי, אולם בהחלט יש בו כדי לרמוז או להצביע על כך שמדובר בתופעה. כך – משווהתה בעיה משפטית כללית כזו, בעיה הנעוצה בהיעדרה של חקיקה מתאימה, באי־בהירותו של החוק הקיים, בלאקונה בחוק, באי־מימוש או באי־אכיפה של זכויות המוענקות לקטינים בחוק – מועברת הסוגיה לטיפול המחלקה המשפטית של המועצה (מרכז הילד והמשפט), וזו בוחנת את מאפייניה של הבעיה ובוחרת את האופן ואת הכלים המתאימים ביותר לפעולה ולתקיפת הבעיה. תהליך זה משקף "מודל דמוקרטי" שבו המבקש לקדם שינוי חברתי לומד מן הקבוצה שעבורה הוא מקדם את השינוי מה הם צרכיה ואף משתף אותה בתהליך השינוי.<sup>8</sup>

בדרך זו וזהו גם הבעיות והחסרים בחקיקה הקיימת ובמצב המשפטי בישראל בעניינם של ילדים המעורבים בהליכים משפטיים אזרחיים, המשפיעים או העתידים להשפיע על חייהם, ובעניינם של ילדים נפגעי עבירה. בעניינם של הראשונים מצאה המועצה כי שמירה על זכויותיהם של אותם קטינים במסגרת ההליך המשפטי, השמעת קולם ורצונם ודאגה כי ההחלטה שתתקבל בבית המשפט תעלה בקנה אחד עם טובתם – אלה מחייבות מתן סיוע משפטי לאותם קטינים. סיוע משפטי זה צריך להינתן בדרך של ייצוג משפטי עצמאי לילדים עצמם בלי שיהיו תלויים בהוריהם, באופן מקצועי ומיומן וכמובן ללא תשלום. בהיעדרו של גורם המעניק שירות מסוג זה נטלה על עצמה המועצה הקמתו של פרויקט ראשוני מסוגו לייצוג ילדים בהליכים אזרחיים.

6 המועצה לשלום הילד, כארגון וולונטרי, אינה זכאית לקבל כל מידע שרשות ממלכתית רשאית לקבל, ואין בידיה סמכויות חקירה. כן אין בידיה הסמכויות לכפות מי מרשויות השלטון או מן הרשויות הציבוריות האחרות לבצע פעולה או להימנע מביצוע פעולה. במקרים המתאימים יכול הארגון לפנות לבג"ץ בעתירה כנגד רשויות המדינה, אך אינו מוסמך כאמור לפעול מיוזמתו ובכוחות עצמו.

7 בשנת 2004 הגיעו לנציב הקבילות במועצה 9,450 פניות. ראו: המועצה הלאומית לשלום הילד, המרכז למחקר ופיתוח ילדים בישראל – שנתון סטטיסטי 2005, 465 (אשר בן אריה, יפה ציונית ומיכל קמחי עורכים, התשס"ו).

8 ניתן אף לטעון כי לתהליך היכרות זה עדיפות על דרכי היכרות אחרים עם צורכי הקבוצה, דוגמת סקרי דעת קהל. ראו לעניין מודל זה ולעניין מודלים אחרים לשינוי חברתי: William B. Rubenstein, "Divided we litigate: Addressing disputes among group members and lawyers in civil rights campaigns", 106 *Yale L.J.* 1623 (1997).

## **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

בדרך דומה איתרה המועצה ואפיינה את הקשיים שעמם נדרשים ילדים נפגעי עבירה להתמודד לאורך ההליך הפלילי. מדובר בקשיים הנובעים בעיקר מן העובדה שההליך הפלילי מתמקד בנאשם, ולפיכך הוא כמעט אינו מותיר להם כל חלק או מעמד בו, ואף נוטה להתעלם מרצונותיהם ומצורכיהם. כמכלול נהוג לכנות קשיים אלו "קרבנות משנית", להבדיל מהקשיים הפיזיים והנפשיים הנובעים ישירות מן הפגיעה הראשונית מעצם מעשה העבירה.<sup>9</sup> כך למשל הצביעו הפניות לנציב הקבילות על כך שילדים נפגעי עבירה נדרשים להתמודד עם תחושות של חוסר שליטה על ההליך המשפטי המתנהל בין המדינה כתובעת ובין הנאשם, עם פחדים וחששות הנובעים מאי־היכרותם עם ההליך ושלבו ומהעובדה כי בית המשפט אינו מקום המותאם לקטינים, וכן עם תחושת הדרה מההליך, אשר הם עצמם הסיבה להתנהלותו. לאחר בחינת צורכיהם של הילדים הנפגעים ערך הארגון הבחנה ערכית בין הקשיים הנובעים מהמאפיינים האינהרנטיים לשיטה המשפטית (במובן זה ששינויים אינו רצוי בעיני הארגון) לבין אלו הנובעים ממאפיינים הראויים לדידו לשינוי ולשיפור.<sup>10</sup> לבסוף, לאחר בדיקה שהעלתה את חסרונו של גורם אשר יענה על צורכיהם של ילדים נפגעי עבירה לאורך ההליך הפלילי, הוקם במסגרת המועצה שירות שייתן מענה לרבים מהקשיים שאותרו, הוא פרויקט הליווי.

### 2. יצירת מודל לפתרון

#### (א) פרויקט ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים

בשנת 1991, בהכירה כאמור בצורך בהקמת שירות שיעניק ייצוג משפטי לילדים, החליטה המועצה לשלום הילד על הקמתו של פרויקט ניסויי, ראשון מסוגו בישראל,

9 לתיאור מקיף של תופעת הקרבנות המשנית בקרב ילדים נפגעי עבירה ומאפייניה ראו: טלי גל וורד וינדמן "ילדים נפגעי עבירה בישראל: ריבוי קשיים, מיעוט מענים" בטחון סוציאלי 63, 210 (2002).

10 לדוגמה, נפגע עבירה עלול להיפגע (במובן הרחב של המילה) אם מי שפגע בו לא יישלח למעצר. כך הוא עלול להיפגע גם אם הרשויות אינן מיידעות אותו על מעצרו או אי־מעצרו של הפוגע. בעוד שהארגון לא ביקש לטפל בקושי הראשון ולשנות למשל את עילות המעצר, את הקושי השני שעניינו יידוע הנפגע ניסה הארגון לפתור. כך גם לא הייתה כוונה לפעול לשינוי המבנה הבסיסי של המשפט הפלילי ולהפוך את המשפט לזירה פרטית שבה מתגושים זה עם זה נפגע העבירה והנאשם כבעבר (לסקירה היסטורית של מעמד הקרבן בהליך הפלילי ראו: Stephen Schafer, *Compensation and Restitution to Victims of Crime* (Montclair, N.J. 1970). במובן זה פעילות הארגון בהקשר זה הייתה מבוססת על קבלת אושיות השיטה המשפטית.

להענקת ייצוג משפטי נפרד לילדים בהליכים אזרחיים.<sup>11</sup> הקמתו של הפרויקט באה בהיעדר מענה ממסדי לצורך האמור, ולאחר שערכה המועצה מחקר השוואתי בנושא. את צעדיו הראשונים עשה הפרויקט באולמו של השופט (בדימוס) חיים פורת, סגן נשיא בית המשפט המחוזי בתל-אביב דאז,<sup>12</sup> בתיקי אימוץ, משמורת והסדרי ראייה במסגרת גירושין וסכסוכי משפחה אחרים שבהם, לדעת השופט, לא היו האינטרסים של הילד מיוצגים דיים או כראוי; ברבים מן המקרים בשל ניגוד אינטרסים בין הקטין לבין הוריו. עם הקמתם של בתי המשפט לענייני משפחה בשנת 1995 והעברת הסמכויות לדון בסכסוכי משפחה לידיהם, עבר ייצוג הילדים לזירה זו.

בשנת 1995, עם תיקון חוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960,<sup>13</sup> הורחב הפרויקט ונערך למתן ייצוג גם בבתי המשפט לנוער, לקטינים אשר התנגדו לאשפוזם בבתי חולים פסיכיאטריים. כיום מעניק הפרויקט ייצוג בכל הערכאות המשפטיות שבהן נדון עניינם של קטינים.

בחמש עשרה שנות פעילותו ניכרה דינמיות בהגדרת מטרותיו של הפרויקט. חלק ממטרותיו הראשוניות קיבלו משנה חשיבות, או הוגשמו הלכה למעשה, ונוספו להן מטרות חדשות. ניתן להצביע על מטרות משתי רמות שעמדו ביסוד הפרויקט: האחת, עניינה הילדים כקבוצה (רמת המאקרו) והשנייה, עניינה הילד היחיד (רמת המיקרו).

ברמת המאקרו הייתה בתחילה מטרותו של הפרויקט מורכבת משניים:<sup>14</sup> בחינת הצורך בייצוג משפטי נפרד לילדים בשיטת המשפט הישראלית ופיתוח מודל לפעולה בתחום זה, המתאים לשיטה הישראלית. זאת, מתוך הכרה בכך שלילדים ישנן זכויות משל עצמם, ובהן גם הזכות להיות מיוצגים באופן עצמאי ולהישמע בהחלטות המתקבלות בעניינים הנוגעים להם. בחלוף שנים מספר, לאחר שהוגשמה הלכה למעשה מטרותו הראשונית, והובהרה חיוניותו של הפרויקט לשם קידום מעמדם והגנה על זכויותיהם של ילדים, הורחב המנדט אשר נטל לעצמו הפרויקט, ומפעיליו החלו, במקביל להפעלתו, גם בפעילות שדולה שמטרתה להביא לחקיקה מקיפה ולהקמתה של מערכת ייצוג ילדים בישראל. ייעוד נוסף, לא מוצהר, אשר עוצב במהלך שנות הפעלתו של הפרויקט (ובייחוד נוכח הצורך למיין ולברור את המקרים שבהם יינתן ייצוג לנוכח מחסור במשאבים) הוא

- |    |  |
|----|--|
| 11 | תמר מורג ייצוג משפטי נפרד לילדים בהליכים אזרחיים בישראל – רקע, מטרות ודרכי פעולה (מסמך פנימי שהוגש לתכנית "עמיתי אשלים" בתחום ילדים בסיכון, ג'וינט ישראל, 2000). |
| 12 | טרם הקמת בתי המשפט לענייני משפחה בשנת 1995 היה בית המשפט המחוזי הערכאה המוסמכת לדון בענייני משפחה.   |
| 13 | ראו הרחבה בעניין זה להלן בפרק 4 – העצמת קבוצת הילדים.  |
| 14 | מורג, לעיל ה"ש 11.   |

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

השפעה על סוגיות עקרוניות ועל החלטות תקדימיות אשר נדונות ועשויות להתקבל בבתי המשפט בעניינם של ילדים באמצעות הייצוג.<sup>15</sup> במישור הילד הספציפי ביקש הפרויקט להעניק לילדים ולבני נוער ייצוג משפטי נפרד על מנת לייצג את האינטרסים הנפרדים שלהם בהליך המשפטי, להשמיע את קולם ולייצג את רצונם (במידה שיש להם רצון הניתן לביטוי) וכן על מנת להנגיש להם את עולם המשפטים.<sup>16</sup> מטרת אלה יסודן בגישה, הנגזרת מאמנת האו"ם בדבר זכויות הילד,<sup>17</sup> המכירה בילד כצד פוטנציאלי להליך המשפטי, צד אשר האינטרסים שלו והרצונות שלו נפרדים מאלה של הוריו או של הצדדים האחרים להליך. גישה זו רואה בילד אדם אוטונומי, בעל מגוון זכויות,<sup>18</sup> ועל כן היא רואה בזכות הגישה לערכאות השיפוטיות ובנגישות אליהן מרכיב חיוני בהגנה על זכויותיו ובקידומן.<sup>19</sup> זכות ההשתתפות של ילדים,<sup>20</sup> המעוגנת באמנת האו"ם בדבר זכויות הילד,<sup>21</sup> משמשת גם היא מקור לזכות לייצוג נפרד בהיות הייצוג אמצעי להבטיח את השתתפותו של הילד בהליך המשפטי וכלי להשמעת קולו בפני בית המשפט.<sup>22</sup>

- 15 זאת מתוך תפיסה כי מעצם הייצוג נגזרים רעיונות "גדולים" יותר באשר למעמדו של הקטין במשפט, ומכך נגזר ומקודם גם מעמדו במשפט ובחברה. ראו לעניין זה: נטע זיו "עריכת דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות מיעוט בישראל" משפט וממשל 138 (2001).
- 16 ראו לעניין הנגשת המשפט בידי עורכי דין, באופן כללי: Clark D. Cunningham "The Lawyer as Translator, Representation as Text: Towards an Ethnography of legal discourse", 77 *Cornell L. Rev.* 1298 (1992).
- 17 אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, כ"א 1038, 31, 221 (נפתחה לחתימה ב-1989) (אוסררה ונכנסה לתוקף במדינת ישראל ב-1991) (להלן: אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד או האמנה).
- 18 הוועדה לבחינת עקרוניות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, דוח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים" (משרד המשפטים, פברואר 2003), עמ' 50-49 (להלן: ועדת רוטלוי או דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים").
- 19 יש הרואים בזכות הגישה לערכאות השיפוטיות זכות חוקתית הנובעת מחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו – ראו לעניין זה: יורם רבין זכות הגישה לערכאות כזכות חוקתית (התשנ"ח). כן ראו דברי השופט זמורה כבר בע"א 42/49 משקה נ' משקה, פ"ד ג 88, 92 (1950) (להלן: עניין משקה): "...אין זה עניין של קונסטרוקציה משפטית בלבד, הדבר נובע גם מצרכי הצדק והיושר".
- 20 ראו הרחבה לעניין זה להלן בפרק 3.
- 21 הזכות מעוגנת בכמה סעיפים, ובענייננו בייחוד בסעיפים 9 ו-12 לאמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, לעיל ה"ש 17.
- 22 אם כי אין זה הכלי היחיד. ראו: דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18, בעמ' 51.

כן נועד הפרויקט לספק לילדים הגנה מפני הקשיים הכרוכים במאבק המשפטי הניטש בעניינם, להבטיח כי ההחלטה שתתקבל בעניינם תהיה הטובה ביותר עבורם ולשמש גורם מגשר ומפשר בין הצדדים, העושה זאת מנקודת מבטו של הילד וטובתו.

מובן כי נוכח אותן מגבלות תקציביות שהוזכרו אין בידי הפרויקט כדי לממש במלואן את המטרות מן הסוג השני, כלומר הוא אינו יכול להעניק ייצוג באופן פרטני לכל ילד וילד הזקוק לכך. הייעוד הנוסף של הפרויקט, אשר הוזכר לעיל, הוא המסייע בידי הפרויקט במיון וסינון הפניות, ועל פי רוב תיקים המעלים דיון בסוגיות עקרוניות הנוגעות לילדים וכן מקרים שבהם אין כל גורם אחר המייצג או היכול לייצג את האינטרסים או את הרצון של הקטין, הם המקרים שבהם בוחר הפרויקט להעניק ייצוג.

המודל שפותח על ידי המועצה לשלום הילד, ושלפיו ניתן הייצוג המשפטי לילדים ולבני נוער במסגרת הפרויקט, הוא מודל בין-תחומי, שבו ייצוג הילד נעשה על ידי עורך דין בשיתוף עם איש טיפול. הילד מיוצג על ידי עורך הדין, אך לרשותו של עורך הדין עומדים יועצים-אנשי טיפול מפרופסיות שונות המעניקים לו ייעוץ בעניינים מן התחום הטיפולי, מפנים אותו לחומר מקצועי חוץ-משפטי וכיו"ב. מודל בין-תחומי זה נעוץ בהכרה באופיו המיוחד של ייצוג קטינים, ייצוג המערב בתוכו והדורש, באופן בלתי נמנע, גם הבנה במושגים מהתחום הטיפולי, ובכלל זה מתחום הפסיכולוגיה, העבודה הסוציאלית והפסיכיאטריה.

עורכי הדין הפועלים במסגרת הפרויקט מייצגים קטינים הן כאפוטרופסים לדין הן כעורכי דין של הקטינים,<sup>23</sup> בהתאם לעניין, לגילו של הקטין ולהחלטת בית המשפט. בפועלם כאפוטרופסים לדין הם מייצגים בפני בית המשפט עמדה בדבר טובתו של הקטין, בעוד כעורכי דין הם מייצגים את רצונו ועמדתו של הקטין, ככל לקוח אחר.

ייצוג ניתן, מאז ומתמיד, ללא תשלום, על פי רוב – בידי עורכי דין שכירים אשר פועלים מטעם המועצה ושכרם משולם על ידי המועצה.<sup>24</sup> עורכי דין אלה עסקו ועוסקים מרב זמנם בייצוג ילדים ובני נוער כך שהם רכשו מיומנות וידע נרחב בתחום ייחודי ומורכב זה. ניסיונות להכשיר עורכי דין חיצוניים לפעול בהתנדבות כמייצגי ילדים מטעם הפרויקט לא צלחו (אם כי, כפי שיוזכר בהמשך, היה בניסיונות אלה ערך בפני עצמו).

23 להרחבה על אודות ההבחנה בין ייצוג על ידי עורך דין לבין ייצוג על ידי אפוטרופוס לדין ראו: שם, בעמ' 93-114.

24 במקרים ספורים מומן הייצוג על ידי הלשכות לסיוע משפטי כאשר נמצא כי המקרה מתאים לקריטריונים של חוק הסיוע המשפטי, וכאשר לא היה בידי המועצה כדי לממן את הייצוג.

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

הענקת הייצוג באמצעות עורכי דין קבועים-שכירים התבססה, בין השאר, על הניסיון האמריקני.<sup>25</sup> מאז הקמתו יוצגו במסגרת הפרויקט למעלה מחמש מאות ילדים ובני נוער, מגיל לידה ועד שמונה עשרה, במגוון הליכים ובמגוון ערכאות (לרבות בבתי הדין הרבניים, בבית המשפט העליון וכו').

**(ב) פרויקט ליווי ילדים נפגעי עבירה בהליך הפלילי**

פרויקט ליווי ילדים נפגעי עבירה הוקם במועצה בשנת 1999.<sup>26</sup> כאמור, פרויקט הליווי נועד לספק מענה לקשיים הייחודיים שעמם נדרשים להתמודד ילדים ובני נוער אשר נפגעו מעבירות פליליות, ובכלל זה עבירות קשות כעבירות מין ואליומות,<sup>27</sup> לאורך ההליך הפלילי. בדומה לפרויקט הייצוג, גם פרויקט זה הוקם בעקבות זיהוים של קשיים ואיתורם של צרכים אשר לא ניתן להם מענה ממסדי, ולאחר סקירת ספרות משווה שהעלתה כי הקשיים שעלו מהפניות לנציב הקבילות דומים במידה רבה לקשיים שעמם ילדים נפגעי עבירה נדרשים להתמודד בשיטות משפט דומות.<sup>28</sup> לפיכך הוקם במסגרת הפרויקט מערך של מלווים-מתנדבים אשר תפקידם לסייע לילדים נפגעי עבירה ולבני משפחותיהם לאורך ההליך החקירה והמשפט במסירת מידע על התקדמות ההליך בעניינם, במתן הסברים על ההליך וההחלטות המתקבלות במסגרתו, בתמיכה ובליווי לבית המשפט. כבר סמוך למועד הפעלתו זכה הפרויקט לברכתם של

25 מחקרי הערכה אשר נערכו בארצות הברית בסוף שנות השמונים ובחנו את מידת האפקטיביות של ייצוג ילדים על ידי אפוטרופסים לדין מצאו כי יש חשיבות רבה לכך שהייצוג יעשה על ידי עורכי דין שכירים ולא על ידי מתנדבים נוכח חשיבות הניסיון בתחום זה, ניסיון אשר נרכש בעיקר מייצוג באופן תכוף. מתנדבים, מטבע הדברים, אינם נכונים ליטול על עצמם תיקים רבים, ודאי לא תיקים מורכבים כמו תיקים שבהם מיוצג קטין. ראו: שם, בעמ' 45. כמו כן ראו טקסט ליד ה"ש 40.

26 ג'ק חביב, דליה בן רבי ודפנה ארגוב הטיפול המשטרה בקטינים ובבני נוער: היערכות המשטרה לטיפול בעבירות שקורבנותיהן קטינים 25 (2001).

27 כך למשל לוו במסגרת פרויקט הליווי נערה שנאנסה על ידי דודה, ילד שעבר התעללות פיזית ונפשית על ידי בני כיתתו ונערה שבוצעו בה מעשים מגונים על ידי מאבטח בית הספר. במסגרת פרויקט הליווי מלווים גם ילדים ובני נוער שהיו עדים לעבירות, ובכלל זה לדוגמה עדים לניסיון לרצח או לתקיפה.

28 ראו למשל: Debra Whitcomb, *When the Victim is a Child* 18 (2<sup>nd</sup> ed., 1992); Jane Morgan & Lucia Zender, "The Victims Charter: A New Deal for Child Victims?", 31(4) *Howard J. Crim. Justice* 294 (1992).

פרקליטת המדינה ומפכ"ל המשטרה.<sup>29</sup> ברכת דרך זו, הגם שהייתה כללית ובלתי מחייבת, הייתה משמעותית לתחילת הפעילות לנוכח העובדה כי תפקידו של מלווה כאמור לא היה קבוע בחוק, ובייחוד משום שנפגעי עבירה לא היו אותה עת בעלי זכויות בהליך הפלילי.<sup>30</sup> בשנת 2002 אף מוסד שיתוף פעולה בין הפרויקט ובין מדור נוער במשטרה באמצעות נוהל עבודה מחייב שהתייחס להפעלת הפרויקט בשתי תחנות משטרה (ויחידות התביעה המשטריות הצמודות להן) במסגרת ניסיונית.<sup>31</sup> שיתוף פעולה זה התבטא ביידוע ילדים נפגעי עבירה ובני משפחותיהם המגיעים לתחנות המשטרה על פרויקט הליווי, ובכפוף לבקשתם, קישור בין נציגי הפרויקט ובנים וכן בהעברת מידע על שלבים מסוימים בחקירה, כגון מעצר החשוד, שחרורו ממעצר או סיום החקירה, למלווה מטעם הפרויקט על מנת שהאחרון יידע בדבר את הילד הנפגע. בשנת 2005, לאור שביעות רצון משיתוף הפעולה, הוחלט על הרחבתו של הניסוי למרחבי משטרה נוספים.<sup>32</sup> שיתוף פעולה כאמור מוסד גם עם היחידה לחקירות ילדים, ובכמה פרקליטויות מחוז אף מונה "רפרנט" לפרויקט, שתפקידו להבטיח את יעילות שיתוף הפעולה ולשמש איש קשר לפרויקט.

בדומה לפרויקט הייצוגי, גם לפרויקט הליווי היו מטרות משתי רמות: מתן שירותי סיוע לילדים נפגעי עבירה כמטרה ישירה, אך משנית, ויצירת מודל לשירות שיינתן במימון המדינה ובהפעלתה כמטרה ראשית, גם אם עקיפה. באופן ישיר נועד הפרויקט להפחית את הקרבות המשנית שממנה סובל ילד נפגע עבירה לאורך ההליך הפלילי ולהקל על התמודדותו עם הקשיים שעמם הוא נדרש להתמודד במהלכו. כך, בין היתר, ביקש הפרויקט להקטין את המתח ואת החרדה שילדים נפגעי עבירה חווים בשל היעדר ידע ומידע על אודות ההליך הפלילי ושלביו;<sup>33</sup> להשיב להם את הרגשת השליטה על חייהם, תחושה שאבדה להם עקב הפגיעה, באמצעות עדכונם השוטף על התקדמות ההליך

29 מכתב מעדנה ארבל, פרקליטת המדינה דאז, לד"ר יצחק קדמן, מנכ"ל המועצה לשלום הילד (20.7.2000). במכתב מברכת גב' ארבל על הקמת הפרויקט ומציינת כי הפרקליטות תפעל "בשיתוף פעולה עם המועצה בענין פרויקט הליווי".

30 ראו: ורד וינדמן "נפגעי עבירה – לא עוד בנים חורגים אלא בעלי מעמד חוקי ומוכר" הסניגור 50, 3-6 (2001); Robert Elias, *Victims of the System* 100 (New Jersey, 1983).

31 "נוהל הפעלה לפרויקט ליווי ילדים נפגעי עבירות ועדים במסגרת ניסוי בשתי תחנות", המטה הארצי, אגף החקירות, מחלקת חקירות ותביעות, התשס"ב.

32 "נוהל הפעלה לפרויקט ליווי ילדים נפגעי עבירות ועדים", המטה הארצי, אגף החקירות, מחלקת חקירות ותביעות, התשס"ה.

33 ראו: Morgan & Zender, לעיל ה"ש 28.

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

בעניינם;<sup>34</sup> לתקן את התמונה השגויה שיש להם על הצפוי להם בעת מסירת העדות ולהפחית את חששותיהם מפני מעמד ההעדה באמצעות הכנה מתאימה ועריכת סיור מקדים בבית המשפט; לבסוף, לעודד את הגורמים המקצועיים שעמם הם באים במגע, לנהוג בהם בכבוד, להקשיב לעמדותיהם, להתחשב בהם, לשתף אותם בהליך ולהכיר בכך שיש להם עניין לגיטימי בו.<sup>35</sup> זאת, מתוך ראיית היחס המכבד כגורם אשר יש בו כדי להשפיע, בין היתר על תהליך שיקומם של הילדים. גם מטרות אלו, בדומה למטרותיו של פרויקט הייצוג, נובעות מראיית הילד כאדם אוטונומי ובעל זכויות, ובכלל זה זכות להגנה וזכות לאוטונומיה ולהשתתפות בהחלטות הנוגעות לחייו, כפי שאלה מעוגנות באמנת האו"ם בדבר זכויות הילד.<sup>36</sup> באופן עקיף שאף הפרויקט שלאחר צבירת ניסיון תוך כדי מתן הסיוע לילדים היחידים הוא ישונה, ייועל, יפותח וישמש מודל לרשויות המדינה, מעין דגם אב. השאיפה הארגונית הייתה כי הסיוע הניתן על ידי המועצה לשלום הילד באופן מצומצם ומוגבל (מבחינת מספר מקבלי הסיוע) יינתן בעתיד על ידי המדינה, כמפעילה וכמממנת, לכל ילד שייזקק לו, בזכות ולא בחסד. כלומר, פעילות מתן השירותים קיפלה בתוכה באופן מכוון ומודע פעולות בשתי רמות: הישירה, שהיא ה"משנית" – מתן השירותים כשלעצמו – והעקיפה, שהיא ה"ראשית" – יצירת מודל לשירות שיינתן במימון המדינה ובהפעלתה.

עד מהרה, במהלך הפעילות לטובת היחיד, התברר כי ילדים נפגעי עבירה נדרשים להתמודד עם קשיים רבים נוספים לאורך ההליך הפלילי, אשר הסיוע כשלעצמו אין בו כדי להביא להם מזור (כגון החובה להעיד בבית המשפט בנוכחות הנאשם בנסיבות מסוימות, או היעדר הזכות להביע עמדה על הסדר טיעון הנרקם בעניינם, או מחסור בשירותי טיפול נפשי). בנוסף היה ברור כי לשם עידודן של רשויות המדינה לפרוס את חסותן על המודל ולהקים על בסיסו שירות מדינתי, יש להכשיר את הקרקע – הציבורית, המשפטית והפרלמנטרית – ולהכשיר את לבבותיהם של הפועלים בזירות אלו. לפיכך הורחבה המטרה הראשית שעמדה בבסיס הקמתו של הפרויקט – יצירת מודל סיוע, בנייתו ושכלולו – ליצירת שינוי רחב היקף בכל הקשור לשלומם של ילדים נפגעי עבירה ולזכויותיהם.

34 ראו: Edna Erez, "Who's Afraid of the Big Bad Victim? Victim Impact Statement as a Victim Empowerment and Enhancement of Justice", *Crim. L. Rev.* 545, 551-552 (1999); M. Young, *Victim Assistance: Frontiers and Fundamentals* 49 (Nova, Washington DC, 1993).

35 Joanna Shapland, Jon Willmore & Peter. Duff, *Victims in the Criminal Justice System* 176 (1985).

36 לעיל ה"ש 17. זכותו של קטיין להגנה מעוגנת, בין השאר, בסעיף 3 לאמנה. זכותו להשתתפות מעוגנת בסעיף 12 לאמנה וראו להרחבה בעניין זכות זו להלן בפרק 3 וה"ש 62.

שאיפה זו לשינוי כללה תכנית לשינויי חקיקה, מצד אחד, ושינוי עמדות הציבור, מצד אחר,<sup>37</sup> והיה ברור מלכתחילה כי שני סוגי השינויים הללו מקיימים ביניהם יחסי גומלין, וכי בקשר ביניהם לא ניתן להבחין הבחנה ברורה מי מהם הסיבה ומיהו המסובב. שוב, בדומה לפרויקט הייצוג, גם פרויקט הליווי נבנה לפי מודל בין-תחומי, ולצד צוות עורכי הדין שמנהלים אותו פועלת עובדת סוציאלית. רב תחומיות זו נובעת מההכרה ברגישות המיוחדת הנדרשת בהענקת שירותים משפטיים או לבר-משפטיים לקטינים. את הסיוע בפועל מושיטים מתנדבים-מלווים. מלווים אלו משמשים לילדים נפגעי עבירה ולבני משפחותיהם גורם תומך זמין וקבוע שעמו ניתן לשוחח ולהתייעץ בכל שעות היום. במקרים מיוחדים מעניק הפרויקט גם שירותי ייצוג לאורך ההליך הפלילי.<sup>38</sup> הסיוע שמעניקים המלווים לילדים ניתן להם ללא כל תשלום. המלווים הם סטודנטים למשפטים (או עורכי דין)<sup>39</sup> הפועלים כאמור בהתנדבות.

יש לציין כי הבחירה במתנדבים כמעניקי שירותי הסיוע לא הייתה מקרית ונבעה, בין היתר, מהמסר שגלום בהיחלצותו של מתנדב מתוך רצון כן וללא תמורה לעזרת מי שאיבד את אמונו בחברה לאחר שנפגע מעבירה – מסר של סולידריות חברתית. כמובן, לא נפקדו מבחירה זו גם שיקולים כלכליים, ויש להניח כי לולא היה הפרויקט מופעל על ידי מתנדבים, היה מתקשה הארגון להפעילו לאורך זמן לאוכלוסיית פונים הולכת וגדלה. יתרון נוסף שגלום בהפעלת מתנדבים קשור לפוטנציאל שכנועה של המדינה לפרוס את חסותה על שירות זה לאחר שתיווכח לראות כי ניתן להפעילו בעלות כלכלית נמוכה.<sup>40</sup> מאז הוקם לוו במסגרת פרויקט הליווי למעלה מאלף ילדים נפגעי עבירה.

37 ראו: לסלי סבה וטלי גל "זכויות נפגעי עבירה בישראל" ספר שמגר 321, 330, 350, ה"ש 141 (התשס"ג).

38 לדוגמה במקרים של הגשת ערר לפי סעיף 64 לחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב-1982.

39 לגבי הבחירה בבעלי ידע משפטי כנותני השירות ראו להלן הדיון בפרק 2.3.

40 יש לציין כי השירות הניתן בפרויקט הליווי אינו שירות משפטי פורמלי, אשר עורך דין בלבד הוא המוסמך לבצעו, ועל כן ניתן להפקידו בידי סטודנט-מתנדב. מטבע הדברים, את אוכלוסיית הסטודנטים גם קל לגייס למשימות התנדבותיות יותר מאת עורכי הדין. עם זאת ראוי לציין כי קיימים בפרויקט מתנדבים עורכי דין המקדישים מזמנם לפעילות הפרויקט. הבעייתיות שבהפעלת מתנדבים כנותני השירות במסגרת פרויקט הייצוג (כפי שתארנו לעיל בה"ש 25) איננה עולה בהקשר של פרויקט הליווי, שכן נוכח מורכבותו הפחותה של הליווי, מחד, ונוכח האפשרות להפעיל סטודנטים אשר כאמור קל יותר לגייסם לפעילות התנדבותית, ניתן להפעיל מתנדבים משך תקופה ארוכה יחסית, שבמהלכה מתאפשר להם לצבור ניסיון משמעותי התורם לאיכות הסיוע.

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

**ב. פרויקט ניסיוני – סלילת הדרך לשינוי חברתי**

לאחר שהסברנו מדוע הוקמו הפרויקטים, אילו חסרים הם ביקשו למלא ובאיזה אופן, נעמוד עתה על מאפייניהם הייחודיים של פרויקטים אלה על רקע פעילותה של המועצה, בין השאר כאמצעי להבנת כוחם ליצור שינוי חברתי.

**1. הבחירה במתן שירותים**

ככלל משמשת המועצה ארגון סנגור ושדולה עבור כלל הילדים בישראל. ככזו אין היא נוהגת לעסוק במתן שירותים לילד היחיד, ופעילותה נועדה להבטיח כי המדינה, החייבת בכך, היא אשר תספק לכלל הילדים, ודאי לאלו המצויים במצוקה, את כל השירותים שהם זקוקים להם. עוצמתו של ארגון חברתי לעומת יחיד הנאבק למען מטרה נעוצה בכוחו וביכולתו הפוטנציאליים ליצור שינויים בהיקפים נרחבים ולטווח ארוך עבור קבוצת אנשים, ובמקרה זה – כלל הילדים. עוצמה זו טמונה, בין השאר, בשימוש בכלים משפטיים ואחרים בעלי פוטנציאל השפעה רחב (דוגמת חקיקה, פנייה לתקשורת או עתירות לבג"ץ), בניגוד לאנשי המקצועות הטיפוליים לדוגמה היוצרים שינוי, על פי רוב בכלים היוצרים אך שינוי אישי-מקומי.<sup>41</sup> לטעמנו, אל לו לארגון אפוא לוותר על עוצמה ייחודית זו לטובת הסיוע ליחידים, ודאי כאשר הסיוע ליחיד גוזל משאבים ובא על חשבון הסיוע לקבוצה.

מדוע אפוא בחרו פרויקט הייצוג ופרויקט הליווי בכל זאת להעניק שירותים ליחיד? הקמת שני הפרויקטים הייתה בבחינת כניסה של הארגון לתוך "ואקום" חברתי. לכאורה, בכניסה זו לוואקום יש משום השתלבות בתהליך ההעברה ההדרגתית של סמכויות הממשלה ותפקידיה החברתיים לידי ארגונים לא ממשלתיים, תהליך המאפיין את התנהלות הממשלה בעשורים האחרונים,<sup>42</sup> ואשר זוכה לביקורת בהקשרים שונים מצד

41 ראו לעניין זה: Ann Southworth, "Taking the Lawyer out of Progressive Lawyering", 46 *Stan. L. Rev.* 213 (1993).

42 הלל שמיר ההקשר המשתנה של השירותים החברתיים ומקומם של הארגונים ללא כוונת רווח באספקתם 7 (1998). התחזקות פעילויות הסנגור והענקת השירותים החברתיים בידי גופים חוץ-ממסדיים משקפת התעלמות הולכת וגוברת של ממשלות מן האוכלוסיות החלשות. ראו: יוסי כורזים סינגור ושדולה למען ילדים ונוער – רקע תיאורטי וממצאי מחקר (2005) – שילוב סקירת ספרות והצגת ממצאים, מתוך מחקר בהזמנת משרד הרווחה: הלל שמיר, דוד בר-גל, יוסי כורזים, עמנואל שטראוס, מיכאל הוכשטדט היבטים ארגוניים, מבניים וניהוליים של עמותות המספקות שירותים אישיים וחברתיים לילדים ונוער (תכנית שורץ, האוניברסיטה העברית, 2001).

המועצה. אולם למעשה אין מדובר בתהליך יזום מצד הממשלה, המבקשת להקטין את חלקה באספקת שירותים חברתיים תוך כדי עידוד כניסתם של ארגונים לא ממשלתיים לתחומים שבעבר נשלטו על ידיה באופן בלעדי, אלא בכניסתו של ארגון וולונטרי למקום שבו אין, וגם לא הייתה בעבר, עשייה ממשלתית. זאת, דווקא כדי להבטיח את מעורבותה של המדינה בעתיד בתחום שבו היא נעדרת. הקמת מודל היא אפוא בבחינת יצירת יש מאין.<sup>43</sup>

ארגונים וולונטריים נוטים פעמים רבות למלא את החלל שמותירה הממשלה ולספק לאוכלוסיות נזקקות את השירותים אשר הממשלה כשלה בהענקתם. המענה שמספק הארגון הוולונטרי לאוכלוסיית היעד נועד להמחיש למדינה את הצרכים הקיימים<sup>44</sup> ואת התעלמותה מהם כדי לעודדה לפרוס בעתיד את חסותה על האוכלוסייה הנזקקת וליטול את האחריות למתן המענה הנדרש לה. אדרבה, מנקודת מבטו של הארגון, אם המדינה לא תכיר בחשיבות הענקת השירות ולא תמצא דרך להעניקו לילדים שבאחריותה בעצמה, הרי שלא יהיה ניתן לומר כי הושלם ביצועו של השינוי, ובוודאי לא כי הושלם תהליך הטמעתו.<sup>45</sup> כאשר תהליכי העצמה ושינויי תודעה מתרחשים רק במסגרתו של הארגון

43 שם, בעמ' 10.

44 בהקשר זה יש לזכור גם את הקלות, המהירות והיעילות היחסית שבהן יכול ארגון וולונטרי, להבדיל מרשויות המדינה, להקים שירות, כאמור, ולו בהיקף מצומצם ("כ"פילוט"). שכן ארגון וולונטרי, בהשוואה למדינה, ניחן בכמה סגולות אופייניות המעניקות לו יתרון על פני המדינה בהקמת שירות, כאמור, ובהן יעילות, היעדר בזבוז משאבים וגמישות ארגונית המאפשרת יצירתיות וחדשנות. ארגונים וולונטריים נוטים להתאפיין גם בקרבה גדולה יותר ללקוחותיהם, המאפשרת להם להכיר אותם טוב יותר, לאתר את צורכיהם ולספק להם מענה מהיר תוך עקיפת מכשולים ביורוקרטיים המאפיינים לעתים קרובות את השירות הציבורי. יתרונות אלו מאפשרים לארגון כאמור להקים שירות במהירות, בקלות יחסית וללא מכשלות ביורוקרטיות וסרבול מיותר. ראו לעניין זה: יוסף קטן "ארגונים וולונטריים – תחליף או שותף לפעולות המדינה בתחום הרווחה" בטחון סוציאלי 32, 57 (1988).

45 לשם העברת מתן השירותים לידי המדינה המועצה קידמה ומקדמת חקיקה וכן מפיעה את הידע ואת המומחיות שצברה בדרך של הרצאות, השתלמויות וכתובת מאמרים. היא פועלת כך מתוך ידיעה ברורה כי כאשר תושג מטרתה, והמדינה תיקח את האחריות להענקת השירותים האמורים לילדים, "ייגדע" לכאורה הענף שעליו היא יושבת (ושאותו בנתה). מהלכים אלה מאפיינים באופן מובהק עורכי דין קהילתיים אשר אינם חוששים "לאבד את פרנסתם", ועל כן הם מקדמים את המטרה שלה הם שואפים תוך התעלמות מאינטרסים אישיים. ראו לעניין זה: Anne Bloom, "Taking on Goliath: Why Personal Injury Litigation May Represent the Future of Transnational Cause Lawyering", *Cause Lawyering and the State in a Global Era* 96 (A. Sarat & S. Scheingold, eds., Oxford University Press. 2001).

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

הוולונטרי ובקרב עובדיו, אין לראות בכך שינוי חברתי, שכן הגורמים המרכיבים את הארגון והפועלים מטעמו אינם משקפים על פי רוב את עמדות הרוב בחברה.<sup>46</sup> אם כך, הרי שההליך שאליו שואף הארגון הוא דווקא תהליך "הלאמה", בבחינת עידוד נטילת חסותה של המדינה על אספקתו של שירות חיוני והענקתו לילדים בזכות ולא בחסד.<sup>47</sup> ניתן לבקר ולטעון בהקשר זה כי כפי שבאופן טבעי מתחזקות פעילויות הסנגור החוץ-ממסדיות למען אוכלוסיות מוחלשות מקום שבו מתעלמת מהן הממשלה, כך גם עלולה הממשלה להתעלם (או להמשיך להתעלם) מאוכלוסיות ומצרכים מסוימים מקום שאלה זוכים להתייחסות ולמענה וולנטרי. תהליך בניית שירות המספק מענה לחסר חברתי אמנם מעורר את החשש כי הממשלה המבקשת להתפרק אף מתפקידיה המסורתיים לא תמהר ליטול על עצמה תפקיד חברתי חדש, אשר כבר יש מי שממלאו.<sup>48</sup> החשש מהשתלשלות עניינים מתקבלת על הדעת זו אמנם מוביל למסקנה כי אין די ביצירת המודל ובציפייה שהמדינה תזום את לקיחת האחריות על הפעלתו כדי לקדם שינוי חברתי של ממש, וכי על כן יש ללוות את יצירת המודל ואת הפעלתו בשימוש בכלים נוספים, ובהם ייזום חקיקה וקידומה ויצירת מודעות חברתית. אמנם יהיה נכון לטעון כי גם באמצעותה של חקיקה חדשה, שמכוחה מוקם השירות המדינתי המיוחל, היה ניתן לכאורה להוביל את אותו "תהליך הפרטה הפוך" בלי להקים שירות כמודל, אולם כאשר מדובר בשירותים בעלי עלות לא מבוטלת ובמציאות שבה הצעות חוק בעלות משמעות תקציבית נתקלות לעתים קרובות בחומות של התנגדות מצד משרד האוצר, וכן לנוכח ההתנגדות העניינית כאמור סברה המועצה כי כצעד מקדים יש להוכיח, הלכה למעשה, את חיוניותו של השירות ואת יעילותו.

46 ארגונים וולונטריים רבים הוקמו מתוך רצונם של חבריהם לשרת מטרות אלטרואיסטיות של קידום הצדק והרווחה תוך חיפוש אחר מענים לצורכיהם של אנשים במצוקה (ראו: שמיד, לעיל ה"ש 42, בעמ' 13). על כן סביר שתשרה בהם מוטיבציה ונכונות רבה יותר למלא את התפקיד על הצד הטוב ביותר וכן הכרה בחשיבות ערכים חברתיים מסוימים ובזכויותיהם של אוכלוסיות יעד מסוימות (ראו גם: Bish Sanyal, "NGO's Self Defeating Quest for Autonomy", *The Role of NGO's: Charity and Empowerment* 21 (The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Sage press, 1997).

47 ראו נתן שניידר ואילן תלמוד "טפסים של חמלה: היחס הציבורי לילדים במצוקה" תיאוריה וביקורת 9, 105, 113 (1996).

48 במובן זה עלולה אספקת השירותים לשמש תמריץ שלילי למדינה, שתיווכח לדעת כי הנה המודל המיוחל אינו עוד מודל או פרויקט אלא שירות סיוע מקיף ומלא, אשר משאביה אינם דרושים לו. אז הפלטפורמה לא תהיה עוד יסודות לבניין אלא הבניין עצמו.

2. הבחירה במתן שירותים במסגרת פרויקט ניסיוני

למרות היותה של המועצה בראש ובראשונה גוף שדולה ולובי הפועל בעיקר בדרך של קידום חקיקה ליצירת שינויים רוחביים, ואף שכאמור בכך טמון עיקר כוחה, נסיבות הקמתם של שני הפרויקטים חייבו חריגה מאופן הפעולה השגרתי של הארגון. היעדרו של גוף המעניק ייצוג משפטי נפרד לילדים בהליכים אזרחיים, במקרה האחד, וחיוניות מציאת פתרון להפחתת קרבנותם המשנית של ילדים ובני נוער בהליך הפלילי, במקרה השני, חייבו שימוש ב"אסטרטגיה מחושבת" לשם תקיפת הבעיה. בשני המקרים מדובר בסוגיה שנויה במחלוקת אשר טרם זכתה אותה עת לאהדה בקרב אנשי המקצוע הרלוונטיים (אולי אף בלשון המעטה) ואשר אף עצם ההכרה בלגיטימיות שלה, בהגדרתה כבעיה וברלוונטיות שלה למערכת המשפט בישראל הייתה בחיתוליה. משכך, במקרים אלה סברה המועצה כי הצעד הראשון והכללי היעיל והבטוח ביותר לתקיפת הבעיה ולהבקעת "חומת ההתנגדות" המשפטית-ציבורית הוא הקמתו של פרויקט ניסיוני (פיילוט), פרויקט שישימש כמודל. במסגרת פרויקט כזה יוענק השירות החסר בצורה הראויה והמיטבית, וכך בה בעת שיעניק סיוע לילדים שייחגו משירותיו, ימחיש הפרויקט את חשיבותו וחיוניותו של השירות וכן ישמש מודל ודוגמה למדינה לגבי האופן שבו ראוי להפעילו. היות נושא זכויות ילדים, בכלל, וסוגיית זכויותיהם של ילדים לסיוע משפטי, בפרט, נושאים השנויים במחלוקת, נושאים אשר אינם נמצאים בקונסנסוס<sup>49</sup> (ודאי בשנים שבהן הוקמו הפרויקטים האמורים), וכן היעדרם של ידע מספיק וניסיון באשר לאופן הענקת השירותים המשפטיים האמורים לילדים, לא אפשרו בשלב הראשון שימוש בכלים המשפטיים השכיחים,<sup>50</sup> ובייחוד לא בכלי החקיקתי. ניסוחה של הצעת חוק שמטרתה להבטיח לקטינים זכויות לייצוג בהליכים אזרחיים ולליווי, מידע ומעמד בהליך הפלילי, לא היה בר ביצוע בשלבים

49 יש הטוענים לדוגמה כי מתן ייצוג לילדים מקנה להם העצמה במקומות שבהם ההעצמה אינה לטובתם, וכן הוא פוגע במרקם היחסים שבין הילדים להוריהם. ראו: יחיאל שמעון קפלן "מטובת הילד לזכויות הילד – ייצוג עצמאי של קטינים" משפטים לא(3) 623 (התשס"א) (ראו: פרק ב.2.א). כן יש הסבורים כי יש מי שמייצג בפועל את טובת הקטינים (פקידי הסעד, בא כוח היועץ המשפטי לממשלה וכו') – לעניין זה ראו: דוח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18, בעמ' 137. באשר לילדים נפגעי עבירה יש הסבורים כי יתר מעורבות בהליך הפלילי אינה רצויה להם לנוכח החשש כי מעורבות זו תטיל עליהם מעמסה כבדה שעלולה להחמיר את מצבם. וראו לעניין זה: Reeves Helen *Presenting the Case against victim impact Statement* (Paper Presented at the Annual Conference of Victim Support, Held at Warwick, England, July 1993)

50 דוגמת הגשת עתירות לבג"ץ ולבתי משפט מנהליים, הגשת תביעות אזרחיות, פרשנות חקיקה קיימת וכיו"ב.

### **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

הראשונים, כי אז טרם היה בידי המועצה, ואף לא בידי כל גורם אחר בארץ, ניסיון מספיק וידע על מאפייניו ומרכיביו של ההסדר החקיקתי הראוי. הסיוע שהעניקו המלווים לילדים נפגעי עבירה מדי יום והניסיון שצברו עורכי הדין מייצגי הילדים אפשרו ללמוד על אודות הצרכים של ילדים אלו ועל אודות התנהלות המערכת המשפטית, על כל גורמיה ועל הגורמים הנלווים לה, בנוגע אליהם. הניסיון והפעילות בשטח נועדו גם (ובמידה רבה אפשרו הלכה למעשה) להפחית את החרדות המקצועיות של המתנגדים באמצעות דוגמאות מוצלחות ושיתופי פעולה מועילים. רק לאחר צבירת ניסיון משמעותי היה ניתן להוביל גם יוזמות חקיקה על מנת שישמשו כלי נוסף ביצירת השינוי, בהרחבת היקפו ובהטמעתו בחברה הישראלית.

לשם המחשת הצורך בשירות סיוע ולשם הכשרת הקרקע ליצירת השינוי ולהשלמתו עשה הארגון שימוש בכלים נוספים, ובהם חשיפה גוברת של אמצעי התקשורת לעוולות, לסיפורים אישיים הממחישים עוולות אלו,<sup>51</sup> לחידושי חקיקה ולהחלטות שיפוטיות תקדימיות,<sup>52</sup> והגברת התעניינותם בילדים וכן פעילות פרלמנטרית ופניות למחזיקי עמדות בכירות ברשויות השונות כדי לחשוף אותם לבעיותיהם של ילדים נפגעי עבירה או קטינים נזקקים ולהביא להגברת התעניינותם בקבוצות ילדים אלו ולתמרצם לפעול למענם.<sup>53</sup> כלים מגוונים אלו מבליטים את היתרון שממנו נהנה ארגון וולונטרי בלתי תלוי, בהשוואה לגורמים ממסדיים, בהיותו חופשי להתריע על בעיות ולהביע ביקורת על התנהלות בלתי תקינות של המערכת הממסדית ללא מגבלות וללא חשש.

### **3. הבחירה במתן שירותים משפטיים**

מאפייני נוסף של שני הפרויקטים הנדונים אשר אינו חריג בהכרח על רקע עבודת הארגון, אך משותף לשניהם ומקנה להם את ייחודם ואת כוחם, היא העובדה כי שניהם מעניקים שירותים משפטיים או "מעין-משפטיים" דווקא, ולא בכדי. הגם שהזדקקותם של קטינים נפגעי עבירה, או קטינים החווים משבר במשפחה וכיו"ב, לסיוע נפשי או פסיכולוגי אינה מוטלת בספק, הרי שכאשר מדובר בזירה שכל כולה משפטית (זירת

51 לדוגמה: מורן זליקוביץ' "קולם של הילדים לא נשמע" ynet (16.11.05) [www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3170213,00.html](http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3170213,00.html)

52 לדוגמה: מיכל גולדברג "תביעה ראשונה מסוגה – נערה מבקשת לאמץ את שם משפחתה האומנת" ידיעות אחרונות 26.3.96 וכן: ראלי סער "פסק דין תקדימי מתיר לבת 16 לשנות את שמה לשם משפחתה האומנת" הארץ 17.7.96.

53 לדוגמה, כתיבת מכתב להנהלת בתי המשפט המתריע על כך כי לא בכל בתי המשפט בארץ מצויה מערכת טלוויזיה במעגל סגור המאפשרת לילדים נפגעי עבירה להעיד שלא בנוכחות הנאשם.

ההליך האזרחי או ההליך הפלילי, זירה שבה מדברים בשפה משפטית והשחקנים הראשיים בה הם משפטנים, בזירה כזו זקוק גם הילד, אם ברצוננו לסייע לו בהתמודדות עם נחיתותו וחולשתו, לתגבור משפטי, בבחינת "משפטן משלו".<sup>54</sup> אי-הנגישות למערכת המשפט, חוסר הבנת המילים והמונחים שבהם עושה המערכת שימוש בטיפולה בעניינו של הילד, חוסר ההבנה של המערכת באשר לצרכיו ולמאפייניו המיוחדים של הילד – כל אלה מחלישים את הילד בסיטואציה שבה הוא חלש ממילא.<sup>55</sup> נקודת התורפה של חולשה זו היא משפטית, ועל כן יש להתמודד עמה בכלים משפטיים.<sup>56</sup> בשיטת משפט אדברסרית,<sup>57</sup> ככל שמדובר בייצוג, רק עורך דין שלו ההכשרה והכלים המתאימים יכול ומוסמך להביא עדויות בשמו של הילד, לחקור את העדים ולהציג את המידע ואת

54 בכתובה בסוגיית ההעצמה (סדן, ראו להלן) ניתן למצוא את הטענה כי אנשי מקצוע מועצמים יהיו אנשי מקצוע מעצימים יותר. עורכי דין (כמו גם רופאים) נתפסים כאנשי מקצוע בעלי עוצמה, בניגוד לעובדים סוציאליים ולבעלי מקצועות טיפוליים אחרים, אשר לכוודים לעתים במסר כפול: תובעים מהם למלא אחר צורכי הלקוחות שלהם, אך מוכיחים להם שוב ושוב שלארגון שאליו הם משתייכים אין יכולת למלא אחר צורכי הלקוחות. הפנמת מסר זה עלולה ליצור אצלם חוסר אונים, חוסר אפקטיביות ושחיקה. על מנת שהם יוכלו להשפיע על אחרים ולהעצימם, ראשית עליהם להיות מועצמים בעצמם. הם צריכים תחילה לחוות עוצמה בעצמם. זאת ועוד, אנשי המקצועות הטיפוליים נוטים להתמקד באדם כמקור הבעיה, ולכן הטיפול שלהם מתמקד בו. הם נוטים להתעלם ממקורה העמוק יותר של הבעיה, מן התנאים המבניים שיצרו את ה"משבר" אצל אותו אדם, והם אינם רואים בעצמם מי שמוגלים לשנות את אותם תנאים. הם אינם מורגלים לעשות עבודה תהליכית של שינוי חברתי. ראו לעניין זה: אלישבע סדן העצמה בהקשר של תכנון קהילתי: פיתוח תיאורטי 139-154 (חיבור לשם קבלת "תואר דוקטור למדעים", הטכניון חיפה, 1993). לביקורת על תפיסה זו של העבודה הסוציאלית ולקריאה לעובדים הסוציאליים להגביר את עיסוקם בפרקטיקה של מדיניות ראו: עידית וייס "פרקטיקה לשינוי מדיניות (Policy-Practice): מסגרת מושגית לפעולתם של עובדים סוציאליים" חברה ורווחה כו 445 (2007). לעומת זאת עורכי דין נחשבים אנשי מקצוע המורגלים במאבקים וכמי שעבודתם יסודה במאבקים וברצון לשנות ולהשפיע. הם מורגלים שלא לקבל את הקיים, ועל כן, כך על פי הנטען, מתאימים יותר לעריכתן של פעולות העצמה.

55 הן בהיותו ילד הן בהיותו נפגע עבירה, קטין נזקק, ילד שהוריו אינם מייצגים את האינטרסים שלו וכיו"ב.

56 תפיסה זו משמשת, בין השאר, כבסיס להבחנה בין השירות שמעניקים מרכזי הסיוע לנפגעי ונפגעות תקיפה מינית, שהם בעלי אוריינטציה טיפולית יותר, לבין השירות שמעניק פרויקט הליווי, שבו המלווים הם משפטנים, ולא בעלי מקצועות טיפוליים.

57 שיטת משפט אדברסרית, זו הנוהגת בישראל ובמדינות האנגלו-סקסיות, היא שיטה שבה הצדדים הם המנהלים את המשפט ולא השופט. זאת, לעומת שיטת משפט אינקוויזיטורית, הנוהגת במרבית מדינות אירופה, שבה השופט הוא שופט-חוקר, והוא נוטל חלק פעיל במשפט. הוא חוקר את העדים ומנהל את המשפט.

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

הטיעונים בשמו של הילד בצורה הראויה והמתאימה לעקרונות המשפטיים, לשיטה המשפטית ולמטרות התפקיד.<sup>58</sup> כך גם בכל הנוגע לליווי בהליך הפלילי. לנוכח העובדה שגורם עיקרי לקרבנות המשנית הוא היעדר ידע והיכרות עם ההליך המשפטי, נראה כי רק בעל ידע משפטי המתמצא בנבכי ההליך הפלילי, הגם שלא דווקא משפטן, יעצים את הקטין הנפגע.

זאת ועוד, השיח השכיח בנוגע לילדים הוא שיח של הגנה, כלומר שיח הרואה בקטין אובייקט הזקוק להגנה ולעזרה, כזה אשר אינו עומד בפני עצמו והתלוי באחרים. מרבית הצדדים לדיון בעניינו של קטין ישתמשו בדרך כלל בשיח זה. מעורבותו של משפטן עשויה אפוא להכניס לתמונה שיח מסוג אחר, שיח זכויות, כלומר שיח הרואה בקטין סובייקט, אדם הזכאי לזכויות אדם ככל אדם אחר, הנפרד מהוריו או ממטפלו ובעל רצון משלו, ובכך לשמש אמצעי לקידום זכויותיו של הקטין.<sup>59</sup>

השימוש בשפה המשפטית, ובייחוד בשפה של זכויות, נמצא חיוני מאוד גם מטעם נוסף: מקום שבו נדרשת פריצתה של דרך החסומה בזכויותיהם של שחקנים אחרים במערכת, יש להצטייד ב"כלים" מתאימים ובשפה דומה – שפה של זכויות. כך, פריצת דרך וקידום מעמדו של נפגע העבירה בהליך הפלילי, שבו ניתן מקום נכבד ואף מכריע לזכויותיהם של נאשמים, מחייבים ביסוסו של מעמד זה טיעונים שיסודם בזכויות האדם של נפגע העבירה.<sup>60</sup>

58 מחקר שנערך בארצות הברית הראה כי למשפטנים עדיפות ברורה בהצגת המידע, בדיווח לבית המשפט ובבניית התיק המשפטי. מחקרים שנערכו באנגליה, שם מיוצגים ילדים בידי אפטרופסים לדין שהם עובדים סוציאליים בהכשרתם, הראו כי בפועל המייצגים אינם נלהבים לצאת כנגד עמדת המערכת, בכלל, וכנגד עמדת מערכת הרווחה, בפרט. עובדים סוציאליים נוטים לגלות הבנה לאילו המערכת ולאילו ציפיהם של אנשי הטיפול הפועלים מטעם המערכת. כפועל יוצא מניסיונם האישי הם אינם נוטים להאמין כי ניתן לשנות את המערכת, והם שמים יותר דגש על קיום יחסי עבודה נעימים עם נציגי המערכת תוך הימנעות מ"מאבק" עמם. ראו: דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18, בפסקה 6.3.8.1 וההערות הצמודות לה.

59 אלה היו למעשה ההנמקות שביססו את בחירתה של "ועדת רוטלוי" במודל ייצוג שבו הילד מיוצג בידי משפטן דווקא (שם).

60 הצבת זכויותיו של נפגע העבירה במעמד של זכויות אדם בסיסיות, זכויות הנובעות מזכותו לכבוד, המעוגנת בחוק יסוד: כבוד האדם וחירותו, העלתה אותן לדרגה שבה, מחד, על מנת לפגוע בהם יש להראות כי הפגיעה נדרשת למטרה ראויה והיא אינה עולה על הנדרש. מאידך, ביכולתן לפגוע בזכויותיו של הנאשם מקום שהפגיעה היא כאמור לתכלית ראויה ובמידה שאינה עולה על הנדרש. כלומר, כאשר מדובר בזכויות שוות מעמד, אין האחת גוברת על רעותה, כי אם יש לערוך איזון אופקי ביניהן תוך ויתורים הדדיים. ראו לעניין זה: אהרון ברק פרשנות במשפט, כרך שלישי, פרשנות חוקתית 220 (1994).

לכל אלה מצטרפת גם ההכרה כי הזירה המשפטית היא הזירה שבה מתרחשים כיום רבים מהשינויים החברתיים. המשפט משקף את מערכת ההייררכיות והכוחות הפוליטיים הפועלים בחברה, והוא יכול גם להשפיע על יחסי כוחות אלו. קבוצות ואינטרסים שאינם מיוצגים במישור החברתי והפוליטי אינם זוכים לעתים קרובות לייצוג בעולם המשפט, וייצוג משפטי עשוי להביא לקידומם בתחומים חוץ-משפטיים. מזיקה זו נגזרים אחריותו, תפקידו וכוחו של המשפט – ובעקבותיו של המשפטן – לתקן עוולות חברתיות.<sup>61</sup> אם כך, לאחר שבחנו את הרציונלים שעמדו בבסיס הפרויקטים, על מאפייניהם הייחודיים, לאחר שעמדנו על האסטרטגיה שנבחרה לסלילת הדרך לשינויים החברתיים המיוחלים, ולאחר שהמחשנו מדוע היה חיוני לתת שירותים ליחיד כפלטפורמה לשינוי חברתי-כללי עתידי, נפנה עתה לבחינתם המפורטת של שני מישורי השינוי – השינוי ברמת הפרט, היחיד, והשינוי ברמת הקבוצה. במישור היחיד נבחן להלן את התאוריה העומדת בבסיס המודלים והפרויקטים שהוצגו לעיל – היא תאוריית ההעצמה, ונמחיש כיצד היא באה לידי מימוש במסגרת פרויקטים אלו; במישור הקבוצה נצביע על השינויים שהתחוללו כפי שהם משתקפים בחקיקה, בפסיקה ובגישות הציבור, ועל תרומתו של הארגון ליצירתם.

### ג. העצמת ילדים כיחידים

בהקימו ובהפעילו את הפרויקטים הנדונים הניח הארגון כי העצמת קטינים כיחידים תוך שימוש בכלים משפטיים ובשיח של זכויות תביא ביתר קלות לחדירת שיח הזכויות, להענקת זכויות לקטינים ולהעצמתם כקבוצה בהקשרים האמורים. בפרק זה נעמוד ראשית בהרחבה על אופייה, על מטרותיה ועל ביטוייה של העצמת הילד היחיד.

#### 1. זכות ההשתתפות

בראש ובראשונה, לגבי כל אחד מהילדים, מוטבי השירותים, מממשים הפרויקטים, כל אחד בדרכו, את זכות ההשתתפות. זכות זו עומדת למעשה ביסוד פעולת ההעצמה, ועל כן

61 לתפיסה זו ולביקורת עליה ראו: זיו, לעיל ה"ש 15, בעמ' 138, טקסט ליד ה"ש 21-29. ראו גם: גיא מונדלק "חמישים שנה להפעלת חוק הביטוח הלאומי: החגיגות יתקיימו בבית המשפט" ביטחון סוציאלי 67, 83 (2004). ראו גם מאמרן של פייט ואהרוני בספר זה, היוצא גם הוא מנקודת מוצא ומהנחה שבכוחם של עורכי דין "לעשות שינוי", והסוקר בהרחבה את התמורות באופיים של עורכי הדין החברתיים.

## העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה

לא ניתן לפתוח דיון בהעצמה טרם נרחיב בה. זכות ההשתתפות מעוגנת באמנת האו"ם,<sup>62</sup> והיא מניחה כי שיתוף הילד בהחלטות הנוגעות לחייו הוא ביטוי לכבוד שאנו רוחשים לילד כאדם כאן ועכשיו, וכי כאשר אין מוקנית לילד זכות זו, טובתו עלולה להיפגע.<sup>63</sup> זכות ההשתתפות מאפשרת לילדים בחברה דמוקרטית להשפיע על חייהם, ולא רק להיות יצורים פסיביים הנתונים לטיפול ולהגנה בידי מבוגרים. היא כוללת את הזכות לבטא את עמדותיהם, את הזכות להישמע לפני קבלת החלטה המשפיעה על חייהם וכן את הזכות כי עמדתם תובא בחשבון בהתאם לגילם ולמידת בגרותם.<sup>64</sup> כאשר לילד היחיד מקדמת ההשתתפות את ההגנה על האינטרסים הקונקרטיים שלו, תורמת להתפתחותו,<sup>65</sup> מבטיחה שההחלטות בנוגע אליו יהיו טובות ונכונות יותר עבורו, וכן היא מפתחת ומחזקת אצלו דווקא את יכולת הציות להחלטות המתקבלות בעניינו, יכולת חיונית וחשובה לאדם בוגר החי בחברה דמוקרטית. במובן זה יש בזכות גם תרומה משמעותית לחברה, ולא רק לילד

62 ראו: אמנת האו"ם בדבר זכויות הילד, לעיל ה"ש 17. זכות זו נובעת מעקרון ההשתתפות, שהוא אחד מארבעת עקרונות היסוד של האמנה. סעיף 12 לאמנה הוא הסעיף המרכזי המקנה זכות זו ונוסחו: "1. מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל ענין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד. 2. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי." כאשר לילדים החווים התעללות או הזנחה, שבשלם מתנהל בעניינם הליך משפטי להפרדתם מהוריהם, קובע סעיף 9 לאמנה באופן ספציפי כך: "1. המדינות החברות יבטיחו כי ילד לא יופרד מהוריו בניגוד לרצונם, אלא רק כאשר קובעות רשויות מוסמכות... כי פירוד כאמור נדרש לטובת הילד... כגון [ב]מקרה של התעללות או הזנחה הילד על ידי הוריו, או כאשר חיים ההורים בנפרד... 2. בהליכים לפי ס"ק 1 לסעיף זה תנתן לצדדים הנוגעים בדבר הזדמנות להשתתף בהליכים ולתת פומבי להשקפותיהם". כאשר לנפגעי עבירה (באופן כללי) קובע ה- UN Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power, sec 6b, כי יש לאפשר לנפגעים להשמיע את עמדותיהם בנוגע לשלבים שונים של ההליך הפלילי, וכי יש להתחשב בעמדות אלו.

63 ראו: קפלן, לעיל ה"ש 49, בעמ' 645.

64 Gerison Lansdown, *Can you hear me?: The Right of Young Children to Participate in Decisions Affecting Them* (Bernard van Leer Foundation, The Hague, The Netherlands, 2005).

65 מחקרים מצאו כי ככל שמידת שיתוף הילד עולה, כך הילד רוכש מיומנויות ויכולות רבות יותר, ומסוגלותו להשתתף ולהביע דעה מתפתחת ומשתכללת. ראו: Rakesh Rajani, Discussion paper for partners on promoting strategic adolescent participation, UNICEF, New York (2000), המוזכר שם, בעמ' 7.

הבודד, בהיותה כלי לחינוך הדור הצעיר והפיכתם בעתיד לאזרחים נורמטיביים בחברה דמוקרטית.<sup>66</sup>

כך לדוגמה במקרה של נערה המסרבת להיכנס למעון או להישאר במעון סגור שאליו נשלחה בצו בית משפט. שיתופה בהליך, במקרים המתאימים באמצעות ייצוג משפטי, מעניק לה הזדמנות לנסות ולהשפיע על החלטת בית המשפט ולהביא לשינויה בדרך דמוקרטית וראויה, ולא בדרך בלתי מקובלת והרסנית, דוגמת בריחה מן המעון. מן הניסיון אשר נצבר בפרויקט הייצוג למדנו כי פעמים רבות מצליחים בני נוער להשפיע על בית המשפט ולגרום לו להבין ולהגיע למסקנה כי דרך הטיפול שנבחרה עבורם אינה מיטיבה עמם. אולם גם באותם מקרים שבהם עמדת הקטין אינה מתקבלת, יש בשיתוף ובשיחה עם הקטין "בגובה העיניים" – תוך התייחסות רצינית לעמדתו ולרצונו ותוך ניסיון להגיע עמו להסכמות או לפשרות – משום ערך רב, וקטינים רבים לומדים להשלים עם החלטת בית המשפט ולנהוג לפיה לאחר ששותפו. כך גם כאשר לילדים נפגעי עבירה, מלמדים מחקרים<sup>67</sup> על ההשלכות השיקומיות שנודעות לעצם ההשתתפות של נפגעים בהליך הפלילי ובכלל זה להבעת עמדה על אודות עניינים שונים הנוגעים להליך הפלילי, דוגמת קבלתם של הסדרי טיעון.<sup>68</sup>

## 2. העצמה של ילדים

לצד ההכרה בילד כנושא זכויות עצמאי, הנפרד מהוריו והזכאי לקחת חלק בעיצוב מהלך חייו, משמשת אפוא זכות ההשתתפות גם כלי להעצמת ילדים ולהבטחת זכויותיהם

66 שם, בעמ' 11.

67 עסקו בכך כותבים שונים. כדוגמה מייצגת ראו: Edna Erez "Integrating a Victim Perspective in Criminal Justice through Victim Impact Statements", *Integrating a Victim Perspective Within Criminal Justice* 165, 177 (A. Crawford & J. Goodey eds. Ashgate: Dartmouth).

68 הניסיון הישיר מליווי ילדים נפגעי עבירה במסגרת הפרויקט מצביע על החשיבות שמייחסים נפגעים להשתתפות בהליך ולהבעת עמדה לגבי החלטות המתקבלות בו גם אם אין ניתנת להם זכות וטו או זכות ההחלטה הסופית. כך למשל באחד מן המקרים אשר לוו בפרויקט סירב בית המשפט לאשר הסדר טיעון שהובא בפניו בעניין פגיעה מינית בקטינים טרם שמע את עמדת נפגעי העבירה. בית המשפט עיכב את הדיון בהסדר הטיעון עד לקבלת עמדת נפגעי העבירה. אף שעמדותיהם של הקטינים ובני משפחותיהם לא התקבלו בסופו של דבר (אם כי בית המשפט מצא לנכון להוסיף להסדר הטיעון חיוב בפיצוי כספי ובהתנצלות), נראה שתחושותיהם בנוגע להליך וכן בנוגע לגור הדין עצמו השתנו בשל העובדה הפשוטה שקולם נשמע ולא נאלם. ת"פ (פ"ח) 3022/01 מ"י נ' פלוני, פורסם במאגר נבו (ניתן ביום 27.8.01) (להלן: עניין פלוני).

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

מתוך כוונה לחזק את מעמדם בהווה ובעתיד.<sup>69</sup> שיח ההעצמה נפוץ בכתיבה באשר לאוכלוסיות המוחלשות למיניהן.<sup>70</sup> לטעמנו, ככל שמדובר בילדים ובבני נוער, אין לדבר על אוכלוסיה מוחלשת, אלא, ואולי בעיקר, על אוכלוסיה החלשה מעצם טיבה וטבעה. ילדים, ובייחוד ילדים צעירים, הם בבחינת אזרחים חלשים. הם אינם מסוגלים לדאוג לענייניהם, אינם מסוגלים לגדל את עצמם ואינם מסוגלים לספק לעצמם את צורכיהם. הם חסרים לעתים את הבגרות הנדרשת, את היכולת המנטלית, את ההתפתחות הפסיכולוגית ואת הכלים הפיזיים (דוגמת כסף) על מנת לספק לעצמם את כל צורכיהם. הם מצויים בעיצומו של תהליך התפתחות שבו הם זקוקים לעזרתם ולהכוונתם של מבוגרים על מנת להתפתח בצורה תקינה. הם זקוקים להגנת המבוגרים על מנת שלא ייפגעו. החוק משקף מצב מצוי זה וקובע אפוא כי קטינים חסרים את הכשרות לבצע פעולות משפטיות בעצמם (על פי רוב), והם כפופים להסכמת הוריהם (אפוטרופסיהם החוקיים) לשם ביצוען.<sup>71</sup> כן מגבילים הסדרים שונים בחוקים השונים קטינים מביצוען של פעולות שונות. כך לדוגמה מנועים קטינים מלהצביע בבחירות לכנסת,<sup>72</sup> מניעה שיש לה השלכה ניכרת על "כובד משקלם" של קטינים כקבוצה בחברה.<sup>73</sup> עם זאת חולשות מובנות אלו אינן ממצות את מעמדם הנחות של ילדים בחברה. מעמדם כקבוצה חלשה נובע גם מתפיסות חברתיות ה"ממזערות" את הקטינים (ובמובן זה – "מחלישות" אותם) ומתייחסות אליהם כאל חלשים וזקוקים להגנה מעבר למידה הראויה. תפיסות אלה, הידועות כתפיסות פטרנליסטיות-הגנתיות (פרוטקטיביות), מסבות לעתים לקטינים נזק יתר מתועלת. הן גורעות מכבודם כבני אדם ומשמשות בסיס לשלילת זכויותיהם ולפגיעה באוטונומיה

69 דוח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה 208 (פסקה 4.1.2) (משרד המשפטים, 2003) (להלן: דוח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה).

70 "מוחלשת" הוא ביטוי המנסה להימנע מפטרנליזם ולחשוף את מבני הכוח בחברה (ראו מאמרו של פייט ואהרוני בספר זה). לפירוט ולניתוח מאפייני החולשה והמחסומים, הישירים והעקיפים, היוצרים חולשה זו בקרב אוכלוסיות שנהוג לראות בהן "מוחלשות", ראו: יובל אלבשן "נגישות האוכלוסיות המוחלשות בישראל למשפט" עלי משפט ג' 497 (התשס"ד).

71 סעיף 4 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות, התשכ"ב-1962 (להלן: חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות).

72 סעיף 5 לחוק-יסוד: הכנסת.

73 בהיעדר כשרות להצביע בבחירות נעדרת קבוצת הקטינים יכולת להשפיע על קביעת המדיניות בארץ ועל קובעי המדיניות. מועמדים המבקשים את קולותיהן של קבוצות מסוימות בחברה יעשו הרבה על מנת לגייס קולות אלה ולכן יעניקו לקבוצות אלה יתרונות רבים, לכשיבחרו. בדרך זו מבטיחות לעצמן קבוצות שונות בחברה הישגים ומשאבים. "יכולת פוליטית" היא תכונה בולטת של אנשים בעלי העצמה (אנשים מועצמים). ראו: סדן, לעיל ה"ש 54, בעמ' 61.

שלהם.<sup>74</sup> חולשתם הטבעית אפוא מחלישה אותם גם מבחינה חברתית ומעמידה אותם בסיכון מיוחד שיקופחו זכויותיהם כבני אדם בשל היעדר יכולתם לעמוד על זכויותיהם ולהגן על עצמם מפני שלילתן בידי המבוגרים.<sup>75</sup> אין בטענה זו כדי לומר כי ילדים אינם זקוקים להגנה. הם זקוקים לה זכאים לה, אולם יש לוודא כי ההגנה אשר החברה, המשפט או ההורים פורסים עליהם איננה חורגת מן הדרוש להם ומספקת למעשה צרכים אחרים (סיפוק מאוויי המבוגרים או שימור השליטה של המבוגר או של המדינה בחייו של הילד). שוליות חברתית, חוסר השפעה, ניכור ותלות הם מאפיינים של כשל בהעצמה. שליטה בחיים ובגורל היא צורך אנושי קיומי<sup>76</sup> הרלוונטי לילד כשם שהוא רלוונטי למבוגר. העצמה מוגדרת כתהליך שבו מסייעים לאדם או לקבוצה לעבור ממצב של חוסר אונים למצב של שליטה יחסית בחיים, בגורל ובסביבה.<sup>77</sup> עבודה קהילתית השואפת להעצים קבוצות מוחלשות מבוססת על שיתוף אנשי הקבוצה, על קירובם למשאבים הדרושים להם, ובייחוד על הפעלתם למען עצמם מתוך אמונה כי הם בלבד מומחים למצבם. בדומה, שואפים המודלים שנבנו במועצה למענם של ילדים להעניק להם את ההעצמה הדרושה להם תוך שיתופם המלא מתוך הנחה שילדים, על אף גילם הצעיר, יודעים לעתים טוב מאחרים מה טוב עבורם. הם מחזיקים בתפיסות, רעיונות, חוויות ותובנות המיוחדות להם ויכולים ללמד מבוגרים הרבה מאוד על חייהם.<sup>78</sup> הגנת-יתר על ילדים, גישה מגוננת ומידור עשויים להשיג דווקא תוצאה שלילית או מזיקה. הם עשויים להחליש את הילדים, להפוך אותם לתלותיים יותר ולפסיביים. ילדים אשר חוו התעללות לדוגמה נמצאים ממילא במצב של נחיתות וחולשה מוגברות, כאשר להיותם ילדים וחלשים מעצם טבעם מתווספים גם הניצול או ההתעללות ומכניסים אותם למצב של חוסר אונים וחוסר שליטה בחייהם. דווקא ילדים אלו זקוקים למנה הגונה של עצמאות. הם זקוקים להתייחסות המחזירה לידיהם מעט מן השליטה בחייהם ובגורלם. שיתוף הילד בהליך הפלילי המתנהל בעניינו, התייחסות אליו בכבוד, סיפוק מידע על אודות ההליך, מתן מעמד ויכולת להשפיע על ההחלטות המתקבלות בהליך – כל אלה מעניקים לילד את השליטה בחייו אשר נגזלה ממנו כתוצאה מהאירוע שהביאו אל זירת ההליך המשפטי.<sup>79</sup> כך גם במישור החורג מגדרו

74 קפלן, לעיל ה"ש 49, בעמ' 634.  
 75 דוח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, לעיל ה"ש 69.  
 76 אלישבע סדן "העצמה ועבודה קהילתית" חברה ורווחה טז(2) 143 (1996).  
 77 שם.  
 78 קפלן, לעיל ה"ש 49.  
 79 בספרות העוסקת בהעצמה פרטנית ופסיכולוגית חוזרת על עצמה הטענה כי פרטים וקבוצות במצב של חוסר אונים זקוקים להתנסות בחוויה מתקנת שבה הם השחקנים האפקטיביים

### **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

של ההליך הפלילי עצמו עשוי הילד היחיד להיות מועצם אף מכוח שיתופו בהרצאות הניתנות על ידי צוות פרויקט הליווי בפני אנשי מקצוע והקהל הרחב. מסגרת זו עשויה לאפשר לקטין הנפגע להפוך מ"מוצג עדות" ומ"פלוני" (כפי שמכונה ונתפס לעתים קרובות הנפגע לאורך ההליך הפלילי) לאדם, למציאות מוחשית, להשמיע את קולו ולהשפיע על דעותיהם ועל עמדותיהם של המאזינים לו.

### **3. הנגשה ולא השתקה**

הספרות מעלה את החשש כי במקרים מסוימים ייצוג משפטי עשוי דווקא "להשתיק" את הילד המיוצג, ליצור חיץ בינו לבין מערכת המשפט, ליצור תלות שלו במייצג וכך לשעתק את יחסי הכוחות בחברה של ילד-מבוגר, ובטווח הארוך דווקא להעצים את חולשתו של הילד ולא אותו עצמו.<sup>80</sup> שני הפרויקטים המדוברים מתמודדים עם "סיכון" זה באמצעות מתן מידע והסברים לקטינים. שיתוף הקטין, יידועו בדבר ההליכים המתנהלים בעניינו ועדכונו השוטף בהתפתחויות בתיק, הבהרת המונחים המשפטיים שנעשה בהם שימוש בהליך, יידועו בדבר זכויותיו בהליך, סיוע לו ביצירת הקשר עם הגורמים המקצועיים המעורבים בהליך, ליווי לבית המשפט, הבטחת תנאים נאותים שיאפשרו לו להעיד או לטעון לעמדתו באופן מוגן ורגוע – כל אלה הם בבחינת הנגשת המשפט עבור הילד, הנגשה שהיא לב לבה של ההעצמה. הם מאפשרים לילד להבין את המתרחש בעניינו, לגבש עמדה ולהציגה בפני בית המשפט.

הקפדה רבה מושמת בהליך האזרחי על הותרת הבחירה – אם להשתתף בהליך אם לאו – בידי הקטין. כן מקפידים מפעילי פרויקט הייצוג לאפשר לקטין להגיע בעצמו לבית המשפט ולהשמיע בעצמו את עדותו או את עמדתו, אם רצונו בכך (בכפוף לגילו כמובן, ואם אין בכך כדי לפגוע בטובתו בסופו של דבר). בהליך הפלילי מעודדים מפעילי פרויקט הליווי את הקטין לכתוב בעצמו את עמדתו במילותיו שלו, כאשר כתיבתה של עמדה אפשרית על פי החוק,<sup>81</sup> וכאשר הקטין מעוניין בכך. למשפטן (המלווה או המייצג), אומנם, הידע המשפטי, אולם הוא מתרגם אותו עבור הקטין. בעת ייצוגו של קטין בהליך אזרחי יופיע עורך הדין בבית המשפט בשמו של הקטין, אך ככל שהקטין אינו מתנגד וגילו מאפשר זאת, יופיע כאמור גם הקטין לצדו. במסגרת ליווי של קטין בהליך פלילי יתלווה

בחייהם. ראו להרחבה בעניין זה: סדן, לעיל ה"ש 54. כמו כן, ראו גם הדוגמא המובאת לעיל בה"ש 68.

80 יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השדה" – על יעדי החינוך המשפטי הקליני" משפטים לד(3) 455, 470, ה"ש 85 (התשס"ה).

81 ראו לדוגמה כתיבתו של תצהיר נפגע עבירה, מכוח סעיף 18 לחוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001.

המלווה לקטין לחקירה במשטרה, להכנה לעדות בפרקליטות או לעדות בבית המשפט רק אם הקטין יהיה מעוניין בכך. בבחירת האמצעי המתאים לטיפול בקטין יעשה המייצג כל שביכולתו על מנת להבטיח כי יוצגו בפני הקטין כמה אפשרויות, וכי יינתן לו כל המידע הדרוש לו על מנת לבחור מבין האפשרויות. מתן המידע, תרגום המידע לשפה מובנת, העברת בקשותיו של הקטין לבית המשפט ולגורמים המעורבים, התייחסות רצינית ומכבדת כלפי הקטין וכלפי רצונותיו יוצרים עבור הקטין מעין "סביבה מעצימה"<sup>82</sup>, המאפשרת לו להניע כמעט בעצמו את העצמתו והמשיבה לו את השליטה בחייו.

באחד מן המקרים אשר טופלו בפרויקט הליווי הכיר בית המשפט עצמו בחשיבות הליווי עבור ילדים נפגעי עבירה ואף ייחד לכך כמה מילים בפסק דינו בציינו כך: "הנפגעת, אשר) נשארה בודדה, נתמכה בשעות קשות על ידי המועצה לשלום הילד, שמילאה תפקיד אמ, אב, אחות וחברה..."<sup>83</sup>.

ועם זאת הצלחתה של ההעצמה ראוי כי תקבל את אישורה בראש ובראשונה מן האנשים הזקוקים להעצמה, כלומר מן הקטינים, ולא מאחרים. היכרות ממושכת עם מאות ילדים ובני נוער אשר לוו ו/או יוצגו במסגרת הפרויקטים (ומכתבים שכתבו כמה מהם בתום תקופת הליווי או הייצוג יעידו על כך) אכן מלמדת, כמעט ללא כל ספק, כי כתוצאה מן השירות אשר ניתן להם במסגרת כל אחד מהפרויקטים חשו הקטינים "מועצמים", לכל הפחות מבחינת הידע אשר היה מצוי בידיהם, מבחינת מעורבותם בהליך ומבחינת היחס והלגיטימציה<sup>84</sup> שזכו להם מידי הגורמים המעורבים (שופטים, פרקליטים, פקדי סעד וכיו"ב).<sup>85</sup>

- 82 סדן, לעיל ה"ש 54, בעמ' 116.
- 83 ת"פ (רח" 3768/99 מ"י נ' פלוני, פורסם במאגר נבו (ניתן ביום 9.5.01), פסקה 4 לפסק הדין.
- 84 מדד מקובל להצלחתו של תהליך שינוי הוא מתן לגיטימציה לקבוצה שאת זכויותיה מנסים לקדם – קידום מצב שבו לא רק שומעים את הקבוצה, אלא גם מקשיבים לה, מתייעצים אתה ומשתפים אותה (ראו: סדן, לעיל ה"ש 54, בעמ' 38). בדומה – נראה כי תחושה של קבלת לגיטימציה משקפת העצמתו של היחיד.
- 85 כפי שכבר הזכרנו (ראו: קפלן, לעיל ה"ש 49), יש שהעצמת קטינים נתפסת כדבר שלילי. לדוגמה, קטין ה"פורק כל עול", הבועט בכל המוסכמות, אשר ייצוג משפטי משלו עשוי לשמש בידו כלי להעצמת מאבקיו במוסכמות ולהעמקת התנגדותו לשתף פעולה בטיפול החיוני לו. לכך נשיב כי ייצוגם של קטינים צריך שיעשה בידי עורכי דין מוכשרים ומיומנים, הפועלים על פי קוד אתי מתאים והכפופים למגבלות ול"קווים אדומים" המנחים אותם בעבודתם והמבטיחים כי הייצוג שהם מעניקים לקטינים לא יפגע בטובתם, כמוכנה הרחב. ראו לעניין זה המלצות ועדת רוטלוי (דוח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18). כן יש הטוענים כי שיתופו של קטין צעיר מאוד בהליכים המתנהלים בעניינו עשוי דווקא לפגוע בו ולחשוף אותו לקשיים ולהתחבטויות שאינם תואמים את גילו ובכך דווקא להחלישו. תשובתנו לכך היא כי שיתופם של ילדים כפוף

## **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

יש שהעצמתם של הקטינים מוצאת את ביטויה אף ביכולתם להעצים אחרים לאחר מכן.<sup>86</sup> אחדים מהקטינים מוצאים בניסיונם הקשה, בקרבנותם או בקשייהם ובהתמודדותם עם הנחיתות ועם הקרבנות שחוו משום חוויה מעצבת, המאפשרת להם אף להעניק סיוע ותמיכה לילדים אחרים ולסייע בהעצמת אוכלוסיית הקטינים כקבוצה.<sup>87</sup> כמובן זה העצמת הילד היחיד עשויה לאפשר לו להעצים את קבוצת השווים. יכולתו להעצים את הקבוצה עשויה להעצימו חזרה שוב, וביתר שאת.

עם כל זאת שאיפתם של הפרויקטים לא התמצתה בסיוע לילדים כיחידים ובהעצמתם, אלא הם ביקשו כאמור בראש ובראשונה להניע תהליכים רוחביים ומעמיקים בקשר לילדים המעורבים בהליכים אזרחיים ובקשר לילדים נפגעי עבירה. בפרק שלהלן נדון באותם תהליכים, שעניינם הלכה למעשה שינוי מצבן של אותן קבוצות ילדים.

### **ד. העצמת קבוצת הילדים**

בחירת מצב החקיקה והפסיקה וכן ביטויים להלכי הרוח בציבור, בייחוד בקרב אנשי המקצוע, מצביעים על שינוי חברתי משמעותי שאמנם התחולל הן באשר לילדים

כמובן לעקרונות המותווים בסעיף 12 לאמנת האו"ם בדבר זכויות הילד (לעיל ה"ש 17), שלפיהם שיתוף הקטין צריך להיעשות בהתאם לגילו ולמידת בגרותו, ואם אין בדבר כדי לפגוע בטובתו, פגיעה העולה על הפגיעה שתיגרם לו מאי-השיתוף. שיתוף הקטינים במסגרת הפרויקטים האמורים אמנם נעשה תוך מאמץ להקפיד על עקרונות אלו.<sup>86</sup> וראו לעניין זה הטענה בדבר חשיבות היותו של המעצים מועצם בעצמו; סדן, לעיל ה"ש 54.<sup>87</sup> כמה נפגעות עבירה נלוות לצוות הפרויקט, חלקן במשך שנים, להרצאות הניתנות לאנשי מקצוע ולסטודנטים בנושא הקרבנות המשנית שחווים נפגעי עבירה בהליך הפלילי, והן מספרות את סיפורן. יש נפגעות אשר אזרו כוחות, העלו את חוויותיהן הקשות על הכתב, בשירה או בסיפור, ואלה פורסמו בפרסומים פומביים, המיועדים לציבור הרחב, לאנשי המקצוע או לילדים החווים או שחוו קרבנות. ראו: מלי "אבא ואני – סיפור של התעללות, כניעה, מאבק ונצחון" התעללות והזנחה של ילדים בישראל 10 (דבורה הורוביץ, יורם בן-יהודה ומאיר חובב עורכים, התשס"ז). בני נוער אחרים נפגעי עבירה השתתפו בכתיבת מכתבים לנשיא בית המשפט העליון והשתתפו בדיוני הכנסת בעניין קידום זכויות נפגעי עבירה. שותפות זו יוצרת אצל קטינים אלה את התחושה כי סבלם לא היה לשווא. קיימים קטינים, בייחוד משבגרו, ה"מאמצים" קטין אשר חווה חוויה דומה לזו שלהם ומסייעים לו להתמודד עמה תוך השאת עצות אשר סייעו להם עצמם בהתמודדות. צעירה, אחת מנפגעות העבירה אשר לוו בפרויקט, נוטלת חלק בפרויקט המכשיר צעירות שחוו מצוקה לסייע לנערות אחרות במצבן. בני נוער אשר הסתייעו בפרויקט הייצוג מספרים על כך לבני נוער אחרים הזקוקים לשירות ומפנים אותם לפרויקט הייצוג. בדומה, נערה שיוצגה וחוותה הוצאה קשה וטראומטית מהבית למסגרת פנימייתית, למדה להכיר ביתרונות הוצאתה מהבית ופעלה לשכנוע אחותה הצעירה להצטרף אליה, ועוד ועוד דוגמאות.

המעורבים בהליכים אזרחיים הן כאשר לילדים נפגעי עבירה. בשני המקרים מדובר בשינויים המבטאים תהליך של העצמה נוכח עיגון זכויותיהן של קבוצות הילדים, חיזוק מעמדן ופינוי מקום בזירה הציבורית עבורן, זירה שרובם ככולם נעדרו ממנה עובר לשינוי. הגם שניתן להצביע בנקל על התרחשותו של השינוי, ברי כי לא ניתן להוכיח את הקשר הישיר שבין פעולות הארגון ליצירתו של השינוי ובין התרחשותו בפועל, ואף קשה לכמת את חלקו של הארגון בכך, שכן עיצוב מדיניות הוא תהליך מורכב, שנוטלים בו חלק שחקנים רבים, המושפעים מגורמים שונים,<sup>88</sup> ואף על פי כן הקשר בין הפעולות הללו לשינוי שהתרחש מתחייב ועולה, כפי שיתואר בהמשך, גם אם מדובר בקשר שיש לצדו "גורמים מתערבים" נוספים.

את השינויים החברתיים ואת העצמת קבוצת הילדים, שלהם הובילו הפרויקטים השונים, נבחן להלן על פי שני פרמטרים: שינויי חקיקה, מחד, ושינוי עמדות והכשרת הלבבות, מאידך.

#### 1. שינויי חקיקה

##### (א) הערות מקדימות

לא כל שינוי חקיקה מהווה כשלעצמו העצמה של קבוצה או שינוי חברתי. הוא ייחשב ככזה, לתפיסתנו, כאשר הלכה למעשה הוא מעניק לכלל הפרטים המשתייכים לקבוצה הרלוונטית זכויות המשפרות את מצבה המוחלש של הקבוצה ומקדמות את מעמדה בהשוואה למצבה ולמעמדה נחלת המציאות שקדמה להענקתן. כפי שניזכר להלן, שינויי החקיקה בקשר לילדים נפגעי עבירה וילדים המעורבים בהליכים משפטיים אזרחיים אמנם יצרו שינוי חברתי כאמור.

נוסיף ונעיר בהקשר זה כי יש אמנם שחקיקה חדשה יוצרת וקובעת נורמות חדשות, יוצרת אקלים חברתי חדש ומשמשת בכך בסיס לשינוי, שינוי המוכתב "מלמעלה", אך יש שחקיקה רק מאשרת, מחזקת ומעניקה תוקף לשינויים שהתרחשו זה מכבר בחברה, שינויים אשר מקורם "מלמטה".<sup>89</sup> נדמה שמרבית שינויי החקיקה אשר התרחשו בהקשרים הנדונים במאמר זה ואשר יתוארו להלן אינם משתייכים באופן קטגורי לאיזה מן הסוגים האמורים לעיל. מחד, נראה כי אלה הם שינויי חקיקה אשר באו לעולם כתוצאה ממוכנות מסוימת של השטח לקלוט שינויים באופן מקיף ומחייב; מאידך, בשינויי חקיקה אלו יש

88 יעל ישי קבוצות אינטרס בישראל (1987).

89 להבחנה זו ראו: Joel F. Handler, *Social Movements and the Legal System – A Theory of Law Reform and Social Change* 26, 37 (Academic Press Inc., NY, 1978).

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

גם משום הענקה של זכויות אשר לא היו מוענקות לפרט קודם לכן. במובן זה יש בהם כדי להכתיב שינוי בהיקפים נרחבים יותר כדי ליצור מציאות חדשה וכדי לחייב את החברה כולה לשנות מהרגליה.

**(ב) חקיקה הנוגעת לילדים נפגעי עבירה<sup>90</sup>**

באשר לקבוצת הילדים נפגעי העבירה, חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א-2001<sup>91</sup> הוא המבטא באופן הבולט ביותר את השינוי. חוק זה קובע כי גם לנפגע, ולא רק לנאשם ולמדנינה, חלק בהליך הפלילי, וככזה הוא בעל זכויות במסגרתו.<sup>92</sup> על פי החוק, נפגעי העבירה שצורכיהם לא זכו להתעניינות מצד מערכת אכיפת החוק עד כה מקום שלא היה לצרכים אלו קשר לחקירת העבירה או להעמדת הנאשם לדין – זכאים מעתה לקבל מהרשויות השונות את שניתן להם בעבר בחסד, או לא ניתן בכלל. בזכויות שעוגנו בחוק זה מצויות הזכות לקבל מידע מהרשויות,<sup>93</sup> הזכות להביע עמדה על שלבים מסוימים בהליך (כגון הסדר טיעון)<sup>94</sup> וכן הזכות למסור הצהרה על אודות הנזק שנגרם מהעבירה, הצהרה אשר תובא לפני בית המשפט בשלב הטיעונים לעונש.<sup>95</sup> לכך הצטרפו, כעבור ארבע שנים, התקנות שהותקנו מכוח החוק, ובכלל זה התקנה שהסדירה את נושא מימוש הזכויות בחוק בידי קטיין.<sup>96</sup>

90 מאחר שבתחום זכויותיהם של ילדים נפגעי עבירה החקיקה החדשה מקיפה יותר, בחרנו הפעם לפתוח בתיאור החקיקה בתחום זה, בניגוד לסדר הכרונולוגי של הפרויקטים שנקטנו בו עד כה.

91 להלן: חוק נפגעי עבירה.

92 השינוי התפיסתי הניבט מחוק זכויות נפגעי עבירה בולט ביתר שאת על רקע התפיסה ההגנתית ששלטה ללא עוררין בכיפת החקיקה (והפסיקה) בנוגע לנפגעי עבירה, עובר לו. ביטוי לתפיסה הגנתית זו, הרואה בנפגע העבירה מי שיש להגן עליו, ולא מי שזכאי למעמד בהליך ולזכויות במסגרתו, ניתן למצוא למשל בהוראה הקבועה בסעיף 68 לחוק בתי המשפט [נוסח משולב], התשמ"ד-1984, שלפיה ניתן לקיים דיון בדלתיים סגורות כאשר הדיון הפומבי עלול להרתיע עד מלהעיד או בהוראה המאפשרת להעיד מתלונן בעבירת מין שלא בפני הנאשם (החוק לתיקון סדרי הדין (חקירת עדים), התשי"ח-1957).

93 סעיפים 8 (א), (ב) ו-17 (ג) לחוק נפגעי עבירה.

94 שם, סעיפים 16, 17, 19 ו-20.

95 שם, סעיף 18.

96 תקנות זכויות נפגעי עבירה, התשס"ב-2002 (להלן: תקנות זכויות נפגעי עבירה).

לשינוי דרמטי זה במעמד של נפגעי עבירה במשפט הישראלי<sup>97</sup> הייתה אחראית באופן מיוחד פעילותם הנמרצת של ארגונים וולונטריים, ובהם המועצה לשלום הילד,<sup>98</sup> אשר חברו לקואליציית ארגונים לקידום זכויותיהם של נפגעי עבירה בישראל.<sup>99</sup> קואליציית הארגונים היא שעשתה עבודת הכנה מעמיקה לקראת ייזום הצעת החוק, ניסחה את ההצעה, ולאחר מכן פעלה במרץ בכנסת לקידומה של הצעת החוק. הידע והניסיון שנצברו אצל עובדי פרויקט הליווי הובאו אל קדמת הבמה הפרלמנטרית, אל ישיבות הכנסת ואל ישיבות ועדה ממשלתית בין-משרדית,<sup>100</sup> שעסקה גם היא בניסוח חוק זכויות נפגעי עבירה. עובדי פרויקט הליווי, שעמדתם נתפסה ככזו של מומחה,<sup>101</sup> יעצו למחוקק

97 יש לציין כי ניצנים לשינוי במעמדו של נפגע העבירה במשפט הפלילי היה ניתן לראות עוד במועד מוקדם יותר, אולם כאמור היו אלה ניצנים בלבד, שלא חברו כדי שינוי מקיף, מחייב וכולל. ראו: סבה וגל, לעיל ה"ש 37.

98 הארגונים פעלו לצדם של "יזמים מוסריים" ("moral entrepreneurs") בממשלה ובכנסת. ראו: שם, בעמ' 330. ראו גם: רון שפירא "דיני עונשין: מהתמקדות בפרט להכרעה במאבקים בין-קבוצתיים" ספר השנה של המשפט בישראל 629 (אריאל רוזן-צבי עורך, התשנ"ו).

99 את קואליציית הארגונים הקימו בשנת 1998 המועצה לשלום הילד, שדולת הנשים בישראל ואיגוד מרכזי הסיוע לנפגעות תקיפה מינית. בהמשך הצטרפו אליה גם נציגי ארגון "בזכות", איגוד מנהלות מרכזי החירום לטיפול בנשים מוכות וארגון משפחות נרצחים ונרצחות וכן כמה נשים אשר בני משפחתן נפגעו בעבירה או נפלו עצמן קרבן לפשיעה. החל משנת 1999 רוכזה עבודת הקואליציה על ידי ארגון שתי"ל. השותפות בין הארגונים השונים אפשרה לאתר את הקשיים המשותפים לכלל נפגעי העבירה ולהכיר את התנהלות גורמי מערכת אכיפת החוק למולם באורח מעמיק ומקיף. בנוסף, עצם ההתאגדות המשותפת, נוסף על המעמד המיוחד שלו זוכה המועצה בקרב המחוקקים ומשרדי הממשלה, הפכה את קבוצת הארגונים לכוח ציבורי שלא ניתן להתעלם ממנו, לאורח קרוא ובעל השפעה בישיבות הכנסת והוועדות הבין-משרדיות.

100 הכוונה לוועדה הבין-משרדית בראשות הגב' יהודית קרפ, מי שהייתה המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, ובה היו שותפים, מלבד נציגי משרדי הממשלה השונים גם נציגי הקואליציה, ובכלל זה נציגי המועצה לשלום הילד. תתי-הוועדות השונות פעלו לגיבוש מודל למתן שירותי סיוע לנפגעי עבירה ולפיצויים על ידי המדינה. מודלים אלו לא הבשילו לירי מעשה בשל התנגדויות תקציביות.

101 למעשה בתחומים רבים המועצה משמשת צינור לאספקת ידע ומידע לקובעי המדיניות. היקפם וייחודיותם של הידע והמידע שנאספים בידיה מקנים לה מומחיות אשר באמצעותה היא פועלת להנעת תהליכים חברתיים. ראו: וייס, לעיל ה"ש 54, העוסקת בפרקטיקה לשינוי מדיניות באמצעות כמה מודלים, ובהם מודל "המומחה החברתי" ומודל "צינור המדיניות". במאמרה מזכירה וייס גם את המועצה ואת האמצעים שבהם היא עושה שימוש ליצירת שינוי חברתי.

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

בעניין ההיבטים הנוגעים באופן ספציפי לילדים נפגעי עבירה.<sup>102</sup> ניתן לטעון כי יכולתו של ארגון וולונטרי, ובכלל זה המועצה, להשפיע על הליכי חקיקה נעוצה, בין היתר, בעובדה שהיא נהנית מתדמית חיובית של אמינות ואובייקטיביות כפועל יוצא מהימנותה מקבלת כל מימון ממשלתי. גמישותו של הארגון לצד עצמאותו, חירותו להביע ביקורת, היתפסותו הציבורית כאמין וחסר פניות – כל אלה מקנים לו מעמד מיוחד, מקצועי ומהימן בהליכי חקיקה ושודולה.<sup>103</sup>

השפעת פרויקט הליווי לא התמצתה בחקיקתו של חוק זכויות נפגעי עבירה, והיא מצאה ביטוי בחוקים ובהצעות חוק רבים אשר הארגון פעל לקידום בוועדות הכנסת השונות בהסתמך על הניסיון שנרכש במסגרת פעילות הפרויקט. כך לדוגמה הורחבה רשימת המצבים הכלולים בחוק המאפשרים לקטין להעיד שלא בנוכחות האדם שפגע בו,<sup>104</sup> וכן הוענקה אפשרות לקטין (בכל גיל, ואף אם הוא איננו נפגע אלא עד בלבד לעבירה) למסור את עדותו בליווי "מלווה".<sup>105</sup> כך גם התקבלה בקריאה ראשונה בשלהי הכנסת השש עשרה הצעת החוק בעניין טיפול ראשוני בקטינים נפגעי עבירות מין<sup>106</sup> המבקשת לאפשר לקטינים נפגעי עבירות מין, בנסיבות מסוימות, לקבל טיפול רפואי בבית חולים גם ללא הסכמת הוריהם. החוקים והצעות החוק שהוזכרו לעיל הם במידה רבה תרגום הידע והניסיון הייחודיים שנרכשו הודות לעיסוק בהעצמת היחיד, לאמצעי משפטי בעל השפעה כללית על כל חברי הקבוצה.<sup>107</sup>

- 102 יש לציין כי חוק זכויות נפגעי עבירה חל על בגירים ועל קטינים נפגעי עבירה כאחד. פריצת הדרך שנדרשה לשם קידום החוק, נוכח העובדה שהשיח המשפטי-ציבורי כלל עד אז רק שיח של זכויות נאשמים וכן מאפיינים דומים רבים השותפים לילדים ולמבוגרים נפגעי עבירה כאחד, הכתיבו את הצורך במאבק משותף, שבו הכוחות מאוחדים. לפיכך הוקמה קואליציית הארגונים, ובשל כך מנוסח החוק בלשון כללית, שאינה מותאמת לקטינים דווקא, למעט סעיף 4 לחוק הקובע בכלליות בלבד כי מתן הזכויות לנפגע עבירה קטין ייעשה תוך ביצוע התאמות. התקנות לחוק, שהותקנו לאחר מכן, הן שהתאימו את הענקת הזכויות בחוק לצרכים המיוחדים של ילדים נפגעי עבירה. ראו: סעיף 18 לתקנות זכויות נפגעי עבירה. אדי קאופמן זכויות אדם במערכת הבינלאומית (2001).
- 103 כפי שמעוגן בחוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), התשט"ו-1955 ובחוק לתיקון סדרי הדין (חקירת עדים), התשי"ח-1957, בעקבות תיקון לחוקים אלו שהתקבל בשנת 2004.
- 104 שם.
- 105 הצעת חוק לטיפול בנפגעי עבירות מין שהם קטינים או אנשים עם מוגבלות שכלית (הסכמה ומעקב), התשס"ו-2005, ה"ח פ/197 (עברה קריאה ראשונה ביום 13.12.05).
- 107 הידע והניסיון שנצברו בפרויקט הליווי הוו כר רעיוני ומעשי לשינוי רעיוני, במובן זה שהיכרות השטח הובילה בשלב ראשון לייזום חקיקה; ומעשי, במובן זה שבשלב מאוחר יותר שימשו הידע והניסיון אמצעי שכנוע בוועדות הכנסת במהלך תהליך החקיקה.

(ג) חקיקה הנוגעת לייצוג ילדים בהליכים אזרחיים

בשנים 1995-1996, בתום חמש שנים להפעלתו של פרויקט הייצוג, התקבלו בכנסת תיקוני חקיקה משמעותיים בקשר לילדים המעורבים בהליכים אזרחיים, תיקונים החורגים מגבולות היחיד ומעצימים את קבוצת הילדים גם אם לא באופן מלא. ראשון לתיקונים אלו הוא תיקון משנת 1995 לחוק הנוער (טיפול והשגחה), התש"ך-1960,<sup>108</sup> אשר עיגן את זכותם של קטינים לייצוג בהליך של אשפוז פסיכיאטרי, ואשר נחקק ביוזמתה של המועצה ובמידה רבה על בסיס ניסיונה.<sup>109</sup> עד לתיקון זה היו הוריו של קטין מוסמכים לאשפוזו בבית חולים פסיכיאטרי על פי שיקול דעתם הבלעדי, ולקטין, בוגר ככל שיהיה, לא הוקנתה זכות להתנגד לאשפוזו זה. במסגרת תיקון חקיקה זה הוכנסו לחוק סעיפים חדשים העוסקים באשפוזו של קטין בבית חולים פסיכיאטרי, ובהם גם הוראה<sup>110</sup> אשר עד היום אין דומה לה בחוק אחר כלשהו, ולפיה אם מלאו לקטין 15 שנים, הוא רשאי להתנגד לאשפוזו בידי הוריו או בהסכמתם, ואם הוא מתנגד – יש להביא את עניינו ואת התנגדותו בפני בית המשפט לנוער, ועל בית המשפט למנות לו בנסיבות אלה עורך דין אשר ייצג את עמדתו (ויודגש – עורך דין, ולא אפוטרופוס לדין).<sup>111</sup> הוראת חוק זו הייתה חדשנית וחריגה לזמנה, ואף כיום היא יוצאת דופן כאמור, שכן משמעותה חיובו של בית המשפט במינוי מייצג לקטין בלי להותיר בידי בית המשפט שיקול דעת בעניין. היא מקנה לקטין זכות מוחלטת לייצוג (אשר הוא היחיד הרשאי לוותר עליה). זאת ועוד, כאמור, חובת המינוי היא של עורך דין אשר מתוקף תפקידו הוא מייצג את רצונו של הקטין, ולא את טובתו.<sup>112, 113</sup> בדומה, עם חקיקתו של חוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה-

- 108 להלן: חוק הנוער (טיפול והשגחה).  
 109 חוק הנוער (טיפול והשגחה) (תיקון מס' 11), התשנ"ה-1995. כן ראו: "דו"ח שנתי, פעילות המועצה בשנת 1995" (המועצה לשלום הילד, מאי 1996), בעמ' 45 (להלן: "דו"ח שנתי, פעילות המועצה בשנת 1995").  
 110 סעיף 13(ב) לחוק הנוער (טיפול והשגחה).  
 111 גם אם טרם מלאו לקטין 15 שנים הוא רשאי להתנגד לאשפוזו, אלא שאז עניינו בפני פקיד סעד לחוק נוער וזה יביאו בפני ועדה פסיכיאטרית לילדים ונוער. ראו: סעיף 4 לחוק טיפול בחולי נפש, התשנ"א-1991.  
 112 להבחנה בין שני סוגי התפקידים ראו: דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18.  
 113 יצוין כי לצד תיקון זה לחוק נכנסו לחוק הנוער סעיפים חדשים נוספים (סעיפים 23-ב3) אשר הביאו לקידום זכויותיהם של קטינים תוך שמירה על טובתם. כך, בין השאר, נקבעה באופן מפורש האפשרות לאשפוז קטין בבית חולים פסיכיאטרי גם אם הוא אינו חולה במחלת נפש, אולם תוך קביעת שורה של בקורות על הפעלת סמכות אשפוזו. כן נקבעה חובת סודיות באשר לאשפוזו הפסיכיאטרי של קטין שלא בגין מחלת נפש כי אם בגין הפרעה נפשית

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

1995 הוכנס בו סעיף<sup>114</sup> המעניק לקטין סמכות וזכות לפנות לבית המשפט, לזיום הליכים ולהגיש תובענות בכל עניין מענייני המשפחה הנוגעים לו, בעצמו או באמצעות אדם קרוב. סעיף זה, אשר קודם גם הוא הודות לפעילות שדולה של המועצה,<sup>115</sup> אמנם אינו מעניק לקטינים זכות לייצוג משפטי של ממש,<sup>116</sup> אולם הוא מעניק להם גישה לבתי המשפט על מנת שיוכלו להשמיע את קולם, בעצמם או באמצעות ייצוג שאינו פורמלי – אדם הקרוב להם ומוכן ויכול לסייע להם.<sup>117</sup> לכך הצטרף גם תיקון לחוק הנוער משנת 1999,<sup>118</sup> אשר הוצג בפני הכנסת ביוזמת מפעילי פרויקט הייצוג. תיקון זה הוסיף לחוק הנוער את סעיף 38, שבו הוסמך בית המשפט לנוער למנות לקטין אפוטרופוס לדין לעניינים הנדונים בפניו לשם שמירת ענייניו של הקטין ולשם קידום טובתו.<sup>119</sup> תיקון זה הביא להרחבה ניכרת בהיקף המקרים שבהם מינו בתי המשפט לנוער מייצגים לקטינים.<sup>120</sup>

לבסוף יש לציין את הצעת החוק המקיפה הראשונה שנכתבה ופורסמה בנושא ייצוג ילדים, היא הצעתה של הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה ("ועדת רוטלוי"). ועדה ממשלתית זו, אשר הוקמה בשנת 1997, ושהקדישה את אחת מוועדות המשנה שלה לנושא ייצוגם של ילדים בהליכים אזרחיים, מונתה ביוזמת מרכז הילד והמשפט של המועצה ופעלה בסיועו.<sup>121</sup> המלצותיה של ועדת המשנה בעניין ייצוג נסמכות הלכה למעשה על הניסיון אשר נצבר בפרויקט, והמודל המוצע על ידיה הוא

- בלבר. זאת ועוד, הוענקה לקטין שמלאו לו 15 שנים גם הזכות לבקש את אשפויו הפסיכיאטרי, ללא הסכמת הוריו.
- 114 סעיף 3(ד) לחוק בית המשפט לענייני משפחה, התשנ"ה-1995.
- 115 ראו: "דו"ח שנתי, פעילות המועצה בשנת 1995", לעיל ה"ש 109.
- 116 לסברה כי אף סעיף זה מקנה למעשה לקטין זכות להיות מיוצג, ראו: קפלן, לעיל ה"ש 49.
- 117 סעיף זה ביסס בהמשך את סמכותה של הלשכה לסיוע משפטי למנות עורך דין מטעם הלשכה ואת זכותו של קטין לקבל עורך דין שייצגו בהליכים המתנהלים בפני בתי המשפט למשפחה.
- 118 חוק הנוער (טיפול והשגחה) (תיקון מס' 14), התש"ס-1999.
- 119 עד אותה העת נדרש בית המשפט לנוער להחלטה של בית המשפט למשפחה הממנה לקטין אפוטרופוס לדין (מכוח סעיף 68 לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות) על מנת שיוכל להבטיח כי ענייניו של קטין יהיו מיוצגים בפניו כראוי.
- 120 בהיעדר איסוף נתונים מסודר על אודות מינויי מייצגים לקטינים בבתי משפט לנוער ובכלל, אין קיימים נתונים מדויקים ורשמיים על אודות היקף הייצוג. עם זאת בנתונים שאספה ואוספת המועצה לשלום הילד על אודות התיקים שבהם היא מעורבת, ניכרת עלייה משמעותית במספר המינויים לייצוג ילדים בבתי משפט לנוער מאז שנת 2000.
- 121 ראו: דו"ח הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, לעיל ה"ש 69, בעמ' 31.

המודל הבין-תחומי שפותח במועצה.<sup>122</sup> הצעה זו משמשת כיום כמודל מנחה לאלה העוסקים בייצוג ילדים ומהווה בסיס איתן לקידום חקיקתו של חוק מקיף בעניין זה.

## 2. שינוי עמדות והכשרת הלבבות

על אף ההישגים החקיקתיים אשר פורטו, הרי שהשלמת החקיקה, על אף הפוטנציאל המעצים הגלום בה, היא כשלעצמה עדיין איננה שיאו, וודאי אינה מצביעה על השלמתו של שינוי חברתי. התרחשותו של שינוי חברתי יש לבחון גם בראי התודעה הציבורית ובעולם המעשה. זאת, יש לציין, אף ביתר שאת נוכח המציאות המוכרת לנו בישראל, שבה חוקים רבים אינם נאכפים<sup>123</sup> והופכים לאות מתה בספר החוקים, ובה לעתים אין נלווה כלל לחוקים התקציב הדרוש לשם הפעלתם. כפי שניזכר להלן, המציאות אמנם מצביעה גם על התרחשותו של שינוי תודעתי כאמור בנוגע לשתי קבוצות הילדים הנדונות.

### (א) השינוי התודעתי הבא לידי ביטוי בפסיקה

בפסיקת בתי המשפט בשנים האחרונות אכן ניתן לזהות שינוי תפיסתי בנוגע לילדים נפגעי עבירה ובנוגע לקטינים בהליכים אזרחיים. ככלל, פסיקת בית המשפט יכולה להיות כזו הקובעת נורמה, ובמובן זה להיות דומה לחקיקה, אולם בהקשר שלנו משמשת הפסיקה בעיקר מראה המשקפת את ההשתנות ההדרגתית בתפיסת מקומו של נפגע העבירה בהליך הפלילי ובתפיסת הקטין כמושא זכויות, בכלל, וזכות הייצוג העצמאי, בפרט. גם בהקשר זה ברור כי לשינוי התפיסתי אחראים כמה גורמים שחברו יחדיו, ובלתי אפשרי ליחס אותו באופן ישיר ובלעדי לגורם זה או אחר,<sup>124</sup> אולם לא ניתן להתעלם מתרומתם של הפרויקטים לשינוי זה.

122 ראו: דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18, פרק 6.3.8.2. נציגת המועצה לשלום הילד שימשה כחברה בוועדת משנה זו והביאה עמה אל דיוני הוועדה את ניסיונה מייצוג ילדים במסגרת הפרויקט לצד ניסיונה הרב של יו"ר ועדת המשנה, אשר הקימה את פרויקט הייצוג.

123 כך לדוגמה העניק חוק זכויות נפגעי עבירה זכות לנפגע עבירה לקבל קוד סודי ובאמצעותו להתעדכן בשלבי המשפט. אף שהזכות הוענקה בחוק, המציאות לימדה את מפעילי פרויקט הליווי כי מערכת המידע האמורה, לכל היותר, פועלת בעצלתיים. לשם קידום פתרון לבעיה זו ניסה צוות פרויקט הליווי לפעול כמתריע חברתי והציג את הבעיה בפגישה שנערכה עם קציני נפגעי עבירה במשטרה.

124 לעניין נפגעי עבירה ראו: סבה וגל, לעיל ה"ש 37, בעמ' 330-331.

## **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

עדות לשינוי בעמדות בתי המשפט בנוגע לילדים נפגעי עבירה ניתן למצוא בפסקי דין אחדים מהעת האחרונה כאשר בחלקם בית המשפט אף מציין באופן מפורש כי דבריהם ועמדותיהם של נפגעי העבירה ראויים להתייחסות בעת גזירת עונשו של הנאשם.<sup>125</sup> דוגמה נוספת העשויה להצביע על שינוי בהתייחסות בית המשפט לנפגע עבירה היא החלטתו של בית משפט השלום לדחות הסדר טיעון שהובא בפניו בעניין נאשם בעבירות מין בקטינים טרם תישמע עמדת נפגעי העבירה, וזאת עוד בטרם כניסתו לתוקף של הסעיף הרלוונטי בחוק זכויות נפגעי עבירה.<sup>126</sup> החלטה מעניינת נוספת הרומזת על שינוי כאמור היא ההחלטה בעניין עירית (שם בדוי). במקרה זה סייעה לקטינה, שנפגעה מינית מידי בן משפחה, מלווה מטעם הפרויקט וליוותה אותה לכל אחד מדיוני בית המשפט. סמוך לשלב הטיעונים לעונש ולאחר הרשעתו של הנאשם נהרגה עירית בתאונת דרכים. במקרה זה התלבטה השופטת בשאלה אם לפרסם את פסק הדין אם לאו. השופטת ביקשה את דעתה של המלווה מאחר שראתה בה, לצורך העניין, נציגתה של הקטינה אשר הלכה לעולמה. עמדת המלווה, שתמכה בפרסום פסק הדין לטובת מתלוננות אחרות וכדי לעודדן לחשוף את דבר העבירה, אמנם התקבלה על ידי בית המשפט. הגם שבנסיונות טרגיות לא נשמעה עמדתה של הקטינה נפגעת העבירה עצמה, ניתן לראות בקבלת עמדתה של נציגתה משום הכרה בזכותם של נפגעי עבירה להישמע, ולו במסגרת שלבים מסוימים בהליך הפלילי.

125 ראו למשל, תפ"ח 1005/01 (ת"א) מדינת ישראל נ' חורב, פורסם במאגר נבו (2002) שבו זוכים דבריה של אמו של הנרצח בעבירה, אשר נשמעו במסגרת גזר הדין, להתייחסות ישירה של השופטים: "...לעתים כששוקלים גורלו של נאשם, משתכח גורלו של קורבן העבירה, כבודו וחירותו, ובמקרה דנא גם חייו, שקופחו במו ידיו של הנאשם, ועל בית המשפט לקחת זאת בחשבון לעניין העונש. לא ניתן להתעלם גם, שפרט לקורבן העבירה עצמו, יש קורבנות נוספים שנפגעו, והמנוח היה חלק בלתי נפרד מחייהם, והכוונה להוריו, אחיו, ויתר בני המשפחה, וגם כבודם הוא ערך מוגן על פי החוק, וענישה שלא לוקחת זאת בחשבון, מחטיאה את מטרתה". ראו גם שני פסקי דין של בית המשפט המחוזי בחיפה אשר מבטאים התחשבות בעמדותיהן של נפגעות גילוי עריות בשלב גזירת הדין – האחת מבקשת להקל בעונשו של אביה (ת"פ 116/00 (חי') מדינת ישראל נ' פלוני, פורסם במאגר נבו (2001)) והשנייה מבקשת להחמירו (ת"פ (חי') 171/01 מדינת ישראל נ' פלוני, פס"מ תשס"א (1) 569 (2001)).

126 עניין פלוני, לעיל ה"ש 68.

דוגמאות אלו ואחרות<sup>127</sup> עשויות להצביע על כך שמערכת המשפט שינתה, ולו במידה מסוימת, את האופן שבו היא תופסת את נפגע העבירה במובן זה שהוא נראה כיום לא רק מבעד לפריזמה הגנתית, כמושא הגנה, אלא גם כנושא זכויות.

שינוי בעמדותיהם של שופטים הדנים בעניינם של קטינים הזקוקים לייצוג משפטי נפרד ניתן גם הוא לאבחון תוך קריאת פסקי הדין ותוך מעקב אחר התרחבות המקרים שבהם מינו בתי משפט מייצגים לקטינים.<sup>128</sup> כך למשל בית המשפט העליון בפרשת פלונית<sup>129</sup> כך את ייצוגה הנפרד של הקטינה ביכולת להגן על זכויותיה החוקתיות. בעקבות פסק דינו זה מונתה לקטינה אפוטרופסית לדין מטעם פרויקט הייצוג. כן שב בית המשפט העליון והדגיש בפרשת תינוק המריבה את חשיבותו של ייצוג נפרד לקטין במצב של חשש לניגוד אינטרסים.<sup>130</sup>

מעבר לשינויים ברמת המדיניות, שינויים המשקפים גישה אחרת כלפי רעיון הייצוג הנפרד לילדים, ניתן להצביע גם על שינויים פנימיים בהליכים המתנהלים בבתי המשפט

127 ראו: דנה פוגץ' "מהפכת הקורבנות – היום שאחרי, לקראת מודל המכיר בשיקולי ענישה פרטיים" קריית המשפט ד 229 (התשס"ד).

128 כפי שכבר הזכרנו, בתחילת שנות ה-90, עם הקמתו של פרויקט הייצוג, היו שופטים ספורים אשר ראו חשיבות במינויו של מייצג נפרד לקטינים ואשר מינו מייצג לקטינים, ובהם בלט במיוחד השופט פורת מבית המשפט המחוזי בתל אביב. כיום, רוב רובם של שופטי הנוער ושל שופטי המשפחה נחשפו לייצוג ומינו וממנים מייצגים לקטינים בתיקים הנדונים בפניהם, גם אם חלקם באופן תדיר יותר וחלקם באופן נדיר. מינוי מייצגים חודר בהדרגה גם אל בתי המשפט המחוזיים (בשבתם כערכאת ערעור על ענייני משפחה או נוער) ואף אל בתי הדין הרבניים (ראו בג"ץ 6378/04 שרעבי נ' בית הדין הרבני הגדול, פורסם במאגר נבו (2004)). יצוין כי חשיבות מינויו של מייצג נפרד הודגשה לראשונה בבית המשפט העליון (ראו: עניין משקה, לעיל ה"ש 19; ע"א 878/96 פוזילוב נ' פוזילוב, פ"ד נ(5) 208 (1997)). פסק דין אחרון זה שיקף שינוי ממשי ראשון בגישת בית המשפט כלפי ייצוג קטינים – ראו: קפלן, לעיל ה"ש 49, בעמ' 667.

129 רע"א 4898/00 פלוני נ' פלונית, פורסם במאגר נבו (2001) (להלן: עניין פלונית) – "אנו סבורים שכבר מלכתחילה היתה המשיבה השניה [הקטינה] זכאית לייצוג נפרד עקב אינטרסים שאינם זהים בינה לבין אמה: כך, למשל, קיים אינטרס נפרד של הקטינה לדעת מי אביה, אינטרס שיש לו משמעות חוקתית... יכול וזכויות הקטינה קופחו בהליכים שהתנהלו עד כה...".

130 בע"מ 6930/04 פלונית ופלוני המיועדים לאימוץ הקטין נ' האב הביולוגי, פ"ד נ(1) 596 (פסקה 39 לפסק דינו של הנשיא ברק) (2004) (להלן: עניין פלונית ופלוני), דברי הנשיא ברק: "יצוין עוד כי בסמכותו של בא-כוחו של היועץ המשפטי לבקש מבית המשפט מינוי אפוטרופוס לדין לקטין (סעיף 68א) לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות, התשכ"ב-1962). אכן, ראוי ליזום מינוי כאמור בכל אותם מקרים שבהם שמירת טובתו של הקטין מצדיקה ייצוג נפרד ועצמאי שלו".

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

בעניינם של ילדים. שינויים אלה נוגעים לאופן ניהול ההליך ולאופיו וכן לתוצאות שאליהן הגיעו בתי המשפט. מעורבות מייצגי הילדים, אשר אחת ממטרותיהם היא כאמור השגת פשרות וגישור, הביאה ליותר פשרות וגישור בהליכים שבהם מעורבים ילדים. עדות להשפעה זו ניתן למצוא בדברי השופט פורת, שופט בית המשפט המחוזי בתל אביב (דאז), בפסק דין במ"א 131,5991/91 שניתן כבר כשנה לאחר תחילתה של עבודת פרויקט הייצוג:

“כל שאוכל לומר בשלב הנוכחי שההצלחה היא רבה ביותר. אינני חושב שאטעה אם אומר כי כעשרים וחמישה עד שלושים תיק הועברו על ידי לאותו פרויקט בנוסף לתיקים מבתי משפט נוספים... ברוב התיקים מושגים הסדרים ללא צורך בדיונים מייגעים ובשפיכת דם של מומחים והורים, והתוצאות הן לרצון ההורים. שיתוף הפעולה עם ההורים חיובי ביותר, אולם עבודתם של מי שמתמעטת היא בדרך הטבע עבודת הפרקליטים המייצגים את ההורים, ובכך אינני רואה שום אסון”.

כן הביאה מעורבות המייצגים להשפעה בסוגיות קונקרטיות אשר נדונו בבתי המשפט. מעורבותם אפשרה להביא בפני בתי המשפט גישה מתקדמת כלפי זכויות ילדים, גישה השמה את הילד במרכז והמכוונת את בית המשפט להחלטה המתמקדת בילד ובטובתו. גישה כזו אומצה על ידי בתי המשפט בכמה מן המקרים.<sup>132</sup>

131 פסק הדין נזכר במאמרה של מורג, לעיל ה"ש 11, עמ' 35 למאמר.  
132 בעניין פלונית (לעיל ה"ש 129) מונתה עורכת דין מטעם הפרויקט לייצג קטינה אשר אמה הגישה בשמה תביעת אבהות כנגד אדם שלטענתה הוא אבי הקטינה. אותו אדם כפר באבהותו, סירב בכל תוקף לבצע בדיקת רקמות וטען לקיומו של גבר נוסף אשר עשוי להיות אבי הקטינה. גם הגבר הנוסף, אשר אותר בידי האפוטרופסית לדין, סירב לבצע את הבדיקה. במצב עניינים מיוחד זה נטען כי אין בידי בית המשפט כדי לקבוע ממצא בדבר זהות אביה של הקטינה, אף לא ממצא משפטי (קביעת אבהות משפטית). בידעה כי קיימת מניעה חוקית לכפות על אדם ביצועה של בדיקת רקמות הנעשית באמצעות בדיקת דם, אך לאור הכרתה בחשיבות הקביעה העובדתית באשר לזהות אבי הקטינה, הציעה מייצגת הקטינה הצעה חדשנית, ולפיה יורה בית המשפט על ביצוע בדיקת הרקמות ויאכוף את הנתבע לבצעה, בדרך של מתן דגימת רוק. הצעתה זו התקבלה על ידי בית המשפט בפסק דין תקדימי (תמ"ש ב"ש) 18310/97 פלונית נ' פלוני, פורסם במאגר נבו (ניתן ביום 27.4.99). פסק דין זה אמנם נהפך לאחר מכן בבית המשפט המחוזי (בר"ע ב"ש) 615/02 פלוני נ' פלונית, פס"מ תשס"ב(2) 108 (2003), אולם היה בו כדי לפרוץ את הדרך לשינוי החוק בהקשר זה. עם תום ההליך המשפטי הופנתה הסוגיה למחוקק, והצעת חוק ברוח היוזמה האמורה הונחה על שולחן הכנסת והתקבלה בקריאה ראשונה בכנסת ה-16 (הצעת חוק מידע גנטי (תיקון) –

(ב) רמזים לשינוי בתודעה הציבורית

ככלל, ניתן לראות כי ההכרה בצורך בסיוע לילדים נפגעי עבירה ובייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים מתפשטת ומוטמעת אט-אט. אנשי המקצוע הבאים במגע עם ילדים המעורבים בהליכים משפטיים מכירים בתפקידים אשר נוספו לתמונה – תפקידם של מלווה הקטין ושל מייצג הקטין – לומדים לעבוד עמם ולהכיר ביתרונותיהם ובחשיבותם.<sup>133</sup>

על "הכשרת הלבבות" באשר לילדים נפגעי עבירה, בייחוד בקרב גורמי אכיפת החוק, עשויים ללמד שיתוף הפעולה ההולך ומתרחב עם מחלקת נוער במשטרה וכן התבטאויות שונות של אותם גורמים בעל פה ובכתב.<sup>134</sup>

על המקום החדש שתופסים בתודעה הציבורית הילד נפגע העבירה והילד שעניינו נדון בבית המשפט עשויים להצביע גם הזמנת הרצאות בנושא נפגעי עבירה לקורסים העוסקים במשפט פלילי ולהשתלמויות מקצועיות שונות וכן הזמנתן של הרצאות בנושא הייצוג

הוראת בית משפט על עריכת בדיקות גנטיות להורות), התשס"ג-2003, ה"ח פ/769 (הצעת החוק הייתה של ח"כ איתן כבל).

133 כך למשל ביום עיון שנערך על ידי משרד הרווחה (ביום 13.12.05) לכל פקידי הסעד לחוק נוער בנושא "שותפי תפקיד בבית המשפט לנוער" נדון, לראשונה בצורה פתוחה וישירה, תפקידו של מייצג הקטין בהשוואה לתפקידם של פקידי הסעד. מנהלת פרויקט הייצוג נשאה דברים ביום זה והביאה בפני פקידי הסעד את תפיסת הפרויקט באשר לחשיבות ייצוג ילדים ולתוכנו. כמו כן במקרים שונים פונים פקידי סעד ועורכי דין מהלשכה המשפטית של משרד הרווחה למועצה ומבקשים את מעורבותו של מייצג מטעמה בייצוג קטין שעניינו נמצא בטיפולם.

134 מכתב מפקד עופר שומר, רמ"ח נוער מרחב מוריה – ירושלים, לעו"ד ורד וינדמן, מנהלת פרויקט הליווי (3.9.05). פקד שומר מציין במכתבו כי אין לו ספק כי הליווי מקל על נפגעי עבירה בראש ובראשונה, אך גם על עבודת התחנה. פקד שומר אף מביע במכתבו תקווה כי "הפרויקט החשוב והצודק הזה ימשך ואף יורחב לכל תחנות המשטרה בארץ ויהיה מחויב המציאות על ידי חיקוק תקנות מתאימות". כמו כן ראו: מכתב מעו"ד מרים אלוני, סגנית בכירה א' וממונה בפרקליטות מחוז דרום, לד"ר יצחק קדמן, מנכ"ל המועצה לשלום הילד (27.12.05). במכתבה, שנשלח לקראת הפעלת הפיילוט בתחנת המשטרה בבאר שבע, מברכת הפרקליטה על הקמת פרויקט הליווי ומביעה תקווה שיכלול את כל הילדים הנפגעים. הפרקליטה אף מתארת במכתבה את הקשיים המשמעותיים של ילדים נפגעי עבירה לאורך ההליך הפלילי ומבקשת למסור את תודתה ואת הערכתה למלוות המועצה לשלום הילד ש"עבודתן המקצועית והמסורה שמלווה באהבה והבנה גדולה כלפי ילדים שנפגעים, עוזרת לנו רבות בניהול תיקים בבית המשפט". ראו גם התבטאותו של פרקליט מחוז ירושלים המכנה את המתרחש בפרקליטות מאז התחלת יישום חוק זכויות נפגעי עבירה כ"מהפכה" (הדר קנה "הציבור עדיין לא יודע עד כמה מדובר במהפכה" כל העיר 23.12.05).

**העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה:  
המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

לימי עיון ולכנסים של אנשי מקצוע מתחומים שונים;<sup>135</sup> הקמתן של קליניקות לליווי ילדים נפגעי עבירה במוסדות אקדמיים<sup>136</sup> והכללתם של נושא ייצוג הילדים ושל עבודת הייצוג בפועל בכמה קליניקות בפקולטאות למשפטים;<sup>137</sup> כתיבה הולכת ומתרבה הן בתחום ילדים נפגעי עבירה הן בנושא ייצוג ילדים.<sup>138</sup>

תרומתם של הפרויקטים להתווייתו ולהגדרתו של תפקידם של מייצג הילדים, במקרה האחד, ומלווה הקטין, במקרה האחר, לראשונה בישראל שימשה ותשמש בהכרח תשתית לעיצוב תפקידים אלו לכשיוסדרו בחקיקה. התוויית תפקיד מייצג הילדים בידי עובדי פרויקט הייצוג הביאה גם ליצירתה של ההבחנה בין מייצג הפועל כעורך דין והמייצג את רצון הקטין לבין מייצג (עורך דין) הפועל כאפוטרופוס לדין והמייצג את טובת הקטין, הבחנה אשר עושים בה שימוש תכוף כיום והבאה כאמור לידי ביטוי גם בהוראת סעיף 13 לחוק הנוער.<sup>139</sup> הבניית הפרויקטים והפעלתם על פי מודל בין-תחומי, שבו פועל עורך הדין או המשפטן כשלצדו איש טיפול, יצרו למעשה דגם ייחודי של סיוע משפטי. נראה כי לצדדים קל יותר לשתף פעולה עם משפטן מן הסוג הזה, ובתי המשפט, מצדם, יכולים לראות בו ביתר קלות גורם אשר ניתן לסמוך עליו ועל העמדות אשר הוא מציג.<sup>140</sup>

135 בתכנית ההשתלמויות לשופטים ולעורכי דין נוספו בשנים האחרונות גם הרצאות בנושא ייצוג ילדים.

136 קליניקות אקדמיות בנושא ילדים נפגעי עבירה, המשותפות למוסד האקדמי ולמועצה, פועלות במרכז הבין-תחומי בהרצליה ובמכללת שערי משפט שבהוד השרון.

137 קליניקות בנושא ייצוג ילדים ובני נוער פועלות בשנים האחרונות הן בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית הן בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה.

138 בתחום הייצוג ראו: קפלן, לעיל ה"ש 49. בתחום הליווי ראו: יומנה של שירלי: מעולמה של ילדה שהצליחה לשרוד (מרים גילת עורכת, 1999). וכן ראו: גל ווינדמן, לעיל ה"ש 9.

139 להרחבה על אודות הבחנה זו ראו: דו"ח ועדת המשנה בנושא "ייצוג נפרד לילדים בהליכים אזרחיים", לעיל ה"ש 18. יצירתה של הבחנה זו ויציקת התוכן המיוחד אל תפקידו של עורך דין המייצג קטינים הביאו, לפי התרשמותנו, לגידול ניכר במספר המקרים שבהם ממנים בתי המשפט לקטין עורך דין שייצג את רצונו, ולא אפוטרופוס לדין. הדבר רווח כאשר מדובר בקטינים שמלאו להם 15 שנים (בעקבות פסק דינו של השופט גייפמן בתמ"ש (ת"א) 23860/96 פלוני נ' אלמונית, פורסם במאגר נבו (1997)), ובשנים האחרונות – גם כשמדובר בקטינים בגיל צעיר יותר. אם בעבר נקטו ההחלטות השיפוטיות רק את המונח "אפוטרופוס לדין", הרי שכיום נוקטות רבות מהן את המונח "מייצג" לקטין או "עורך דין שייצג את הקטין". יצוין כי פורמלית קיים קושי למנות לקטין עורך דין בבית המשפט לנוער, שכן סעיף 8 לחוק הנוער נוקט את הלשון "אפוטרופוס לדין" בלבד, בעוד סעיף 68(א) לחוק הכשרות המשפטית והאפוטרופוסות נוקט את המילים "או בדרך אחרת", אשר פורשו כמקנות סמכות למינויו של עורך דין; ראו פסק דינו של השופט גייפמן, שם.

140 משיחה עם השופט (בדימוס) חיים פורת, שהיה כאמור הראשון אשר מינה מייצגים מטעם הפרויקט, עולה כי מודל בין-תחומי זה הוא שהעניק, בעיניו, למייצגים מטעם הפרויקט ערך

מספרם ההולך וגדל של ילדים הזוכים לליווי ולייצוג; של אנשי מקצוע (ובייחוד פקידי סעד ועורכי דין) הנחשפים לייצוג ילדים ולקשיים הייחודיים של נפגעי עבירה (אם בהרצאות של נפגעים ואם בדברים כתובים שיצאו תחת ידם והמתארים את שחו) ושל עורכי הדין והמשפטנים העוסקים בייצוג ילדים<sup>141</sup> ובליווי ילדים נפגעי עבירה, ובייחוד הגידול בהיקף השופטים הנחשפים לקשייהם של ילדים בהליכים משפטיים והממנים מייצגים לקטינים או מעניקים מעמד משמעותי לנפגעי עבירה – כל אלו מצביעים בהכרח על התרחשותו של שינוי תודעתי. בד בבד ניתן לומר כי בהיחשפותם ההולכת ומתרחבת לפרויקטים ולילדים הנזקקים לשירותיהם עשויים אחדים מאותם אנשי מקצוע להיחפז גם שותפים ליצירתו של השינוי, כפי שניזכר להלן.

### (ג) סוכני שינוי

לאותו שינוי תפיסתי-תודעתי בקרב בתי המשפט ובקרב אנשי המקצוע תרמו ותורמים "סוכני שינוי" למיניהם. הראשונים לשמש ככאלה במקרים של ילדים נפגעי עבירה הם המלווים-המתנדבים, משפטנים בהווה או המתעתדים להיות כאלה. מאז הפעלתו הכשיר והפעיל הפרויקט מאות רבות של מלווים. הסטודנטים המתנדבים בפרויקט הליווי עוברים הכשרה בידי צוות הפרויקט, ובמסגרתה הם לומדים על מאפייני הקרבנות המשנית שממנה סובלים ילדים נפגעי עבירה. לאחר הכשרתם ותוך כדי התנסות בליווי הם מתוודעים באופן ישיר למצוקות הילדים נפגעי העבירה. להתנסות אישית זו השפעה על המלווים, והיא עשויה לעצב, במידה כזו או אחרת, את תפיסת עולמם הם כמשפטנים, בהווה או בעתיד. בתרמיל ניסיון החיים של אותם מלווים, שברבות הימים יהפכו להיות חלק אינטגרלי מהמערכת המשפטית, אחדים מהם כחלק מהפרקליטות, משרד המשפטים או הסגוריה,

מוסף על השופטים באשר לקביעה מהי טובת הילד, והוא אשר הביאו למנות לעוד ועוד קטינים מייצגים מן הפרויקט (שיחה מיום 5.1.06). זאת ועוד, גם מהחלטתו של סגן הנשיא, השופט פיליפ מרכוס מבית המשפט לענייני משפחה בירושלים, בתמ"ש (י-ם) 2436/98, בש"א 54771/05 פלוני נ' פלונית, פורסם במאגר נבו (ניתן ביום 8.12.05) עולה ההכרה בייחודיות המודל ובהיות הפרויקט, בשל כך, לעתים המענה האפשרי והמתאים היחיד לייצוגם של ילדים: "...לאור זאת, אני שוב פונה למועצה הלאומית לשלום הילד, על מנת שיציעו גורם מתאים לשמש אפוטרופוס מלווה. הצדדים קבעו, בעידודי, את המועצה כגורם ראשוני אליו יפנו, ולאור הניסיון הרב שהצטבר נראה כי המועצה מהווה עדיין הגורם המתאים בנסיבות העניין" (פסקה 7 להחלטתו של סגן הנשיא מרכוס).

141 עורכי הדין העוסקים כיום בייצוג קטינים אינם נמנים כולם עם עובדי פרויקט הייצוג. כך למשל עורכות הדין של עמותת אב"י (הארגון הבין-לאומי לזכויות ילדים) עוסקות מאז שנת 2000 גם הן בייצוג ילדים בהליכים אזרחיים. כן מתמנים לתפקיד עורכי דין שונים הפועלים מטעם הלשכה לסיוע משפטי או המתמנים לכך על ידי בתי המשפט.

## העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה

יימצאו אותן חוויות של המפגש עם נפגעי העבירה וקשייהם. לחוויות אלו עשויה להיות השפעה על אופן התנהלותם בעתיד עם נפגעי עבירה. בנוסף, תוך כדי פעילותם עם גורמי אכיפת החוק (פעילות הכוללת קישור בין הילדים ובין התובע, פריסת קשייו של הילד בפני התובע) עשויים המלווים להביא לשינוי עמדות בקרב אותם גורמים ולהשפיע על אופן התנהלותם בענייני הנפגעים. כאפקט חלוק הנחל, הנזרק למים ויוצר סביבו מעגלים ההולכים ומתרחבים, כך הכשרתם של המלווים והתנסויותיהם האישיים עשויים, כך לפחות מקווה, להוביל למעגלים הולכים ומתרחבים של השפעה.<sup>142</sup> בדומה, הכשרתם של עורכי דין לביצוע התפקיד המיוחד של ייצוג ילדים ושילובם של עורכי דין שונים בעבודת הייצוג, כמייצגים או כיועצים, עשויה ליצור גם בהקשר זה שורה של "סוכני שינוי" אשר מביאים ויביאו, כל אחד בדרכו ובהקשר שבו הוא פועל, להפצת רעיון הייצוג הנפרד ועקרונותיו.<sup>143</sup> עורך דין אשר פעל בעבר כמייצג ילדים עשוי להיות

<sup>142</sup> "אפקט חלוק הנחל" נשען על שתי הנחות: הראשונה קשורה למרכיב ההשתנות והשנייה למרכיב השינוי. ההנחה הראשונה, העומדת בבסיס מרכיב ההשתנות, גורסת כי לחינוך הקליני שמקבלים מתנדבי הפרויקטים השפעה מעצבת. זיו מציינת במאמרה כי דווקא בשנות העשרים והשלושים לחייהם, בהשוואה לשנות הילדות, נוטים אנשים לאמץ לעצמם מצפן נורמטיבי וקודים של התנהגות ראויה שיסייעו להם להתמודד עם בעיות מוסריות או דילמות חברתיות. לדעת זיו, שינויים אלה מתרחשים, בין היתר, בעקבות התנסויות חווייתיות (אמיתיות). למידה מהתנסות אף משתלבת היטב בתאוריה הפילוסופית הגורסת כי כושר השיפוט האנושי נסמך בעיקר על מסקנות הנובעות מהתנסות ומניסוי וטעייה. נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה(2) 385, 397-396 (2001) וכן המקור אליו היא מפנה: David Luban & Michael Milleman, "Good Judgment: Ethics Teaching in Dark Times", 9 *Georgetown J. Legal Ethics* 31 (1995). גישה זו מבוססת על השיטה האריסטוטליאנית, והיא מובדלת במאמרה של זיו מהגישה הקנטיאנית שלפיה כושר השיפוט האנושי-מוסרי מתפתח דווקא באמצעות לימוד כללים מופשטים כוללניים ותאוריות כלליות והחלתם על אירועי חיים; שם, בעמ' 405-406. ההנחה השנייה היא כי אף שעורכי הדין מצופים, מתוקף תפקידם, לנהוג באובייקטיביות וללא מעורבות רגשית כאשר הם מבצעים פעולות משפטיות, הרי שבפועל אין ספק כי מרכיבי זהות, עמדות ותפיסת עולם משחקים תפקיד כזה או אחר: "במידה כזו או אחרת כל עורכי הדין מביאים עמם אל תוך פעולת הייצוג את אישיותם ותפיסת עולמם" (זיו, לעיל ה"ש 15, בעמ' 136). ראו גם: William H. Simon, "The dark Secret of Progressive Lawyering: A Comment on Poverty Law Scholarship in the Post-Modern, Post Reagan Era", 48 *U. Miami L. Rev.* 1099 (1994).

<sup>143</sup> ראוי לציין כי עו"ד ד"ר תמר מורג, אשר בהיותה היועצת המשפטית של המועצה לשלום הילד, יזמה והקימה את פרויקט הייצוג ולאחר מכן גם הביאה להקמתה של ועדת רוטלוי ועמדה בראש ועדת המשנה בנושא "ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים", הנה "סוכנת השינוי" המרכזית בהקשר זה. היא נחשבת לבעלת המומחיות בנושא זה של ייצוג ילדים בישראל

רגיש יותר לצורך בייצוג נפרד לילד כאשר ישמש הוא כמייצג הורים. כך גם עורך דין שעסק בייצוג ילדים ומונה לשופט עשוי להכיר, כשופט, בחשיבות הייצוג הנפרד ולעשות בו שימוש.<sup>144</sup>

מעניין לציין בהקשר זה כי בפרשת תינוק המריבה<sup>145</sup> הן בא כוחם של ההורים המיועדים לאמץ, אשר העלה לראשונה את הרעיון לבקש מינויו של מייצג נפרד לקטין, הן עורכת הדין אשר מונתה מאוחר יותר לשמש כאפוטרופסית לדין לקטין, פעלו בעבר במסגרתו של פרויקט הייצוג ונחשפו לראשונה לרעיון הייצוג הנפרד במסגרת פעילותם זו. אם כן נראה כי המכלול של הדברים כפי שתוארו לעיל – חקיקה חדשה, השתקפותן של עמדות חדשות בפסיקה, רמזים לשינוי בתודעה הציבורית ומספר הולך וגדל של "לבבות מוכשרים" – מצביע על שינוי חברתי של ממש, הגם שוודאי לא מושלם. שינוי זה, הן לנוכח תוכנו, הן לנוכח היקפו, הוא ביטוי לתהליך משמעותי של העצמה של הילדים נפגעי העבירה ושל הילדים המעורבים בהליכים אזרחיים כקבוצה.

#### ה. מה בין העצמת היחיד להעצמת הקבוצה

לאורך המאמר תיארונו כיצד פעלו ופועלים הפרויקטים הן להעצמת הילד היחיד הן להעצמת קבוצת הילדים. ציינו גם כי מטרתם המרכזית של הפרויקטים הייתה ועודנה העצמת הקבוצה, קרי יצירת שינוי חברתי אשר יהיה בו כדי להשליך על כל קבוצת הילדים בעלי אותו מכנה משותף (נפגעי עבירה, נזקקים וכיו"ב). אך האם בכך נבקש גם לטעון כי במקרה שבו מתנגש האינטרס של הילד היחיד באינטרס הקולקטיבי יעדיפו הפרויקטים את האינטרס הכללי ויפגעו בשל כך באינטרסים של הילד הבודד שלו הם מתיימרים לסייע או יזניחו אינטרסים אלה? ! דילמה זו עולה, ושאלה זו נשאלת לא אחת כאשר לעורכי דין ציבוריים, עורכי הדין הפועלים למען מטרות ציבוריות. במאבקים מעין אלה, קרי מאבקים למען קידום אינטרס קולקטיבי כלשהו, תמיד קיים החשש מפני הקרבת האינטרסים של הלקוח הקונקרטי על מזבח המאבק המשפטי לקידום המטרות החברתיות-ציבוריות.<sup>146</sup>

ומוסיפה לפעול לקידומו של הנושא גם כיום בעבודתה האקדמית במכללות ובפקולטות שונות למשפטים.

144 לפחות שלושה שופטים המכהנים בבתי המשפט לענייני משפחה ובבית משפט שלום היו מעורבים בעבר בצורה זו או אחרת בעבודת פרויקט הייצוג.

145 עניין פלוניא ופלוני, לעיל ה"ש 130.

146 ראו: יואב דותן "עורך הדין, המטרה הציבורית והלקוח האינדיבידואלי – התבוננות אמפירית ראשונית בשאלת ההצלחה היחסית של עורכי דין ציבוריים בבית המשפט" עיוני משפט כג(3) 697 (2000).

## **העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה**

כיצד חיים אפוא בכפיפה אחת הפרט והקבוצה במסגרת הפרויקטים המוצגים במאמר זה? ככל שהמטרות הכלליות חשובות וניצבות לנגד עיניו כל העת, אין הארגון שוכח שהוא משמש גם כעוזר לילד היחיד. לתפיסתו של הארגון, הילד היחיד, המקבל ליווי לאורך ההליך הפלילי או ייצוג בהליך אזרחי, אינו רואה עצמו כחלק מקבוצה וגם אינו צריך לחוש כך. בפועל למען הילד היחיד פועלים עורכי הדין או המלווים כמייצגי אותו ילד בלבד, שאלמלא כן תצא העצמת הקבוצה מחלישה את היחיד. על כן במקום שקיימת בו התנגשות אפשרית בין האינטרסים של ילד יחיד לבין האינטרס הקבוצתי, של קבוצת הילדים, נסוג עורך הדין או המייצג מן המטרה הציבורית ופועל כמייצגו של אותו ילד בלבד. קידום המטרה הכללית תיעשה רק כאשר אין בה כדי לפגוע בלקוח הפרטי. כך לדוגמה אף אם חשיפת סיפורו האישי של ילד בתקשורת (כמובן, כאשר הדבר מותר על פי חוק) עשויה לתרום לפתרון בעייתם של ילדים רבים ולקידום עניינם – לא ישעה הארגון ללחציהם של כלי התקשורת (ולעתים אף לרצון המשפחה עצמה) ויימנע מלאפשר חשיפתו של הסיפור אם נראה כי החשיפה תביא לפגיעה בטובתו של אותו ילד. ההכרעה בדילמה שבין אינטרס הילד היחיד לבין אינטרס קבוצת הילדים היא ברורה ונוטה כאמור לטובתו של הילד היחיד. עם זאת במקרים שקיימת בהם תחזית שלפיה ייצוג הילד היחיד עשוי להציב את עובדי הפרויקט בפני דילמה קשה, ועשויה להיווצר התנגשות של ממש בין אינטרסים בעלי חשיבות – יעדיף לעתים הארגון להימנע מלהעניק את השירות לילד היחיד. כך לדוגמה סירב פרויקט הליווי להעניק ייצוג משפטי לקטיין-נפגע עבירה במהלך ההליך הפלילי משום שהבקשה באה מטעמה של הפרקליטות, וזאת משום עמדתו העקרונית של הפרויקט שלפיה מקום שבו אין ניגוד אינטרסים בין הנפגע לבין הפרקליטות, נטל ההגנה על נפגע העבירה וייצוג האינטרסים שלו בפני בית המשפט מוטל על התובע מטעם המדינה (הפרקליט). נטילת תפקיד המייצג במקרה זה הייתה עשויה להעביר מסר הפוך מן המסר הציבורי שביקש הפרויקט להעביר.<sup>147</sup> אולם כאמור, משנטל על עצמו את התפקיד – לא יפקיר את צרכיו של הילד היחיד ואת האינטרסים שלו, גם לא למען המטרה הכללית-ציבורית. כך לדוגמה בתיק אימוץ הייתה עמדת האפוטרופא לדין של תינוק שיש לחפש אחר אביו מולידו גם אם יהיה בחיפוש זה משום פגיעה באינטרס של כלל הילדים המיועדים לאימוץ, שכן היא ייצגה את האינטרסים של אותו

147 הארגון אמנם אינו בוחר את הלקוח המתאים ביותר למטרה כדוגמת בחירת עותר מתאים לעתירה ציבורית רצויה, ולפיכך יספק שירות לכל לקוח ולכל פונה, עם זאת כאמור שירות פרטני, שצפוי מלכתחילה ליצור התנגשות ולפגוע ביכולת הארגון לסייע גם לרבים, עשוי להיות מנופה.

תינוק ואותם בלבד, ולא ראתה עצמה רשאית לערב בין יתר שיקוליה גם את שיקולי טובת הילד הכללי.<sup>148</sup>

בדומה לכך לא אחת נשקלה בארגון האפשרות להגיש תובענה אזרחית (תביעת נזיקין) כנגד רשות מרשויות המדינה בגין טיפולה הלקוי והרשלני בילד, עם זאת כאשר נראה כי הגשת התביעה, על אף סיכוייה הטובים להתקבל ולהשפיע על התנהלות הרשויות להבא, עשויה לפגוע בטובת הילד המסוים – נזנח הרעיון.

מעניין לציין בהקשר זה כי החקיקה העוסקת בילדים ובזכויותיהם עושה גם היא איזון בין האינטרסים של הילד היחיד לבין אלה של כלל הילדים, אולם היא מעדיפה לעתים את האינטרס הרחב אף במחיר פגיעה בילד המסוים. כך, בחוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים), התשנ"א-1991<sup>149</sup> העדיף המחוקק להגן על אינטרס היציבות של כלל הילדים וביקש למנוע חטיפתם, ועל כן קבע כי משנחטפו על ידי אחד מהוריהם, יוחזרו באופן מידי למקום שממנו נחטפו. החריג לכלל זה הוא צר מאוד, ולא אחת נמצא ילדים הנפגעים בגלל הנחיה כללית זו.

## אפילוג

אין דרך אחת לשינוי חברתי. באופן מתמיד מזמנת המציאות אתגרים חדשים לאלו העוסקים בשינוי חברתי, ובהתאם לכך צריכים האסטרטגיות והכלים ליצירת השינוי המיוחל להיות גמישים, מגוונים ויצירתיים. במאמר זה ניסינו להציג מודל אחד ליצירת שינוי בעניינם של ילדים נפגעי עבירה ושל ילדים המעורבים בהליכים אזרחיים הן כיחידים הן בקבוצה. מודל זה נשען כאמור על ניסיונו האישי-ארגוני. ייחודו של מודל זה הוא בקשר ההדוק והכרחי שבין הממד האישי והקבוצתי. כפי שתיארנו לאורך מאמר זה, העצמתו של הילד היחיד, שהיא בעלת חשיבות רבה כשלעצמה, שימשה בסיס ופלטפורמה להעצמת קבוצת הילדים. נראה כי הקמתם של הפרויקטים החדשניים, הפעלתם ושכלולם, שילובם המעשי במערכת המשפטית הקיימת עוד בטרם נקבע מנגנון פורמלי המעגן את פעילותם, לצד ייזום וקידום חקיקה ופעילות לשינוי התפיסות החברתיות המקובלות – אלו קירבו אותנו למרחק של פסע מן השינוי המיוחל.

148 זאת, בניגוד לעמדתו של בא כוח היועץ המשפטי לממשלה, המופקד על טובת הציבור והנדרש להציג עמדה התואמת את האינטרס הציבורי של כלל הילדים. ראו: בע"מ 5082/05

היועץ המשפטי לממשלה נ' פלוני, פורסם במאגר נבו (2005).

149 להלן: חוק אמנת האג (החזרת ילדים חטופים).

## העצמת היחיד כפלטפורמה להעצמת הקבוצה: המקרים של ייצוג ילדים בהליכים אזרחיים וליווי ילדים נפגעי עבירה

כאמור, כתיבתו של מאמר זה נעשתה מנקודת מבט אישית ועל בסיס הניסיון שנצבר בהבניית הפרויקטים ובהפעלתם, ועל כן המאמר הוא "תיאור מקרה", ולא מסמך מחקרי-מדעי. עריכת מחקר איכותני המתבסס על ראיונות עם אנשי מקצוע ובעלי תפקידים אשר היו שותפים לתהליכים המתוארים או הושפעו מהם,<sup>150</sup> עשויה להיות מהלך משלים ומעניין לבחינת תפקידם של ארגונים וולונטריים, כדוגמת המועצה, בהובלת שינויים חברתיים ובהשפעת האסטרטגיות השונות שבוחר הארגון על יצירת שינויים כאמור. במאמר זה תיארו באריכות כלים ודרכים להעצמה הן של הילדים כיחידים הן של קבוצת הילדים. ייתכן כי נוכח היקפו והתיאור המפורט המובא בו על אודות הרעיונות העומדים בבסיס השינוי החברתי ועל אודות חשיבותו, עשוי מאמר זה לשמש אף כאמצעי פוטנציאלי להשפעה על עמדות הציבור ועל עמדות אנשי המקצוע. בכך עשוי הוא להיות תרומה נוספת להשלמת השינוי החברתי. זאת ועוד, לטעמנו יש בכתיבתו של המאמר גם משום תיעוד, אשר יש לו ערך רב כשלעצמו, הן עבור הארגון הן עבור החברה, בבחינת עורכי דין המשמשים כ"עדים" לחוסר הצדק שהם מזהים במציאות וכ"היסטוריונים" המתעדים את חוסר הצדק שלו הם עדים.<sup>151</sup> זאת, כבסיס ראשוני הכרחי ללמידת "חוליי" המציאות ולשינוים.

חוייתנו בעצם תהליך הכתיבה לימדה כי לתיעוד עצמו פוטנציאל העצמה הן ביכולתו לשמש בעתיד כלי למידה לארגון לקראת פעילות חדשה הן ברמה האישית, בעצם ההזדמנות לבחון את הפעולות היום-יומיות הנעשות במסגרת הארגון ולראותן בפרספקטיבה אחרת ובפריזמה רחבה יותר. פעולת הכתיבה אפשרה לראות בבירור כיצד הפרטים הקטנים המרכיבים את היום-יום של עבודת הארגון מצטרפים לכדי תמונה שלמה, המציגה את פרותיהם של כל אותם פרטים קטנים. היא סייעה להגיע למסקנה כי ניתן לשנות ולהשפיע הגם שמדובר לעתים בתהליך ארוך ורצוף מכשולים. עובדים בארגונים וולונטריים טרודים לא אחת בפעולות האינטנסיביות המרכיבות את ההווה עד כי

150 ככלל, שדה המחקר בתחום עיצוב המדיניות החברתית בישראל לוקה בחסר. יש התעוררות ועלייה בכוחן של קבוצות אינטרס ובמידת השתתפותן בתהליכי קבלת החלטות בישראל (ראו: אופיר, לעיל ה"ש 3 בעמ' 77, וכן: מיכל בר ארגוני נכים או ארגונים נכים? פעילותן של קבוצות אינטרס בתחום הרווחה בתהליך קביעת תקנות ילד נכה (עבודת גמר לקראת תואר "מוסמך בעבודה סוציאלית" האוניברסיטה העברית בירושלים – בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית ע"ש פאול ברואלד], 1999), ולפיכך חשוב לחקור תהליכים אלה ולתעדם.

151 Ronen Shamir & S. Chinski, "Distraction of Houses and Construction of a Cause: Lawyers and Bedouins in Israeli Courts", *Cause Lawyering: Political Commitments and Professional Responsibilities* 335 (A. Sarat & S. Scheingold eds., Oxford Univ. Press, New York, 1998).

נותר להם זמן מועט לבחון את ההווה בפרספקטיבה של זמן, לנתח את העבר ולתכנן את העתיד. מאמר זה היווה אתגרתה ואיפשר התבוננות זו. עורכי דין נתפסים בדרך כלל כאנשי מקצוע בעלי עוצמה, אך הם ממעטים להיות מחויבים להעצמה.<sup>152</sup> נדמה כי הם אינם עושים די שימוש בעוצמתם על מנת להעצים אחרים. לצד העצמת ילדים ובני נוער, אשר הייתה כאמור מטרתם העליונה, יש בפרויקטים המתוארים, כך אנו מקוות, גם משום תרומה לחינוך חלק ממשפטני העתיד, חינוך אשר עשוי להפכם בבוא היום לעורכי דין מעצימים. תקוותנו כי קריאת מאמר זה תתרום למשפטן המטיל ספק בהתאמתו לתפקיד ההעצמה או ביכולתו לעשות כן.

152 ראו: סדן, לעיל ה"ש 54, בעמ' 154. כן ראה מאמרן של מיכל אהרוני וגליה פיט "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית: סיוע משפטי לפיתוח קהילתי-כלכלי כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית" המופיע בספר זה.